

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 110-130.

Geliş/Received: 01.01.2024

Kabul/Accepted: 22.02.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1412951

(Araştırma Makalesi/Research Article)

TÜRK TÜTÜNÜNÜN TÜRK-ALMAN TİCARETİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ (1930-1953)

THE PLACE AND IMPORTANCE OF TURKISH TOBACCO IN TURKISH-GERMAN TRADE (1930-1953)

CEYHUN ÖĞRETEN*

ÖZ

Türk-Alman ilişkileri 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren siyasi, askeri ve ekonomik alanda gelişmiştir. İki ülkenin ticari ilişkilerinde belirleyici ürünlerden olan Türk tütününün ihracatı Türkiye ekonomisi için önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Almanya içinse Şark tütününü üreticisi ülkeler içinde en kaliteli tütün üreticisi Türkiye olarak görülmüştür. Büyük Buhran'dan İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türk-Alman tütün ihracatına 1930 yılında imzalanan ticaret anlaşması temel alınarak yürütülmüş, savaş sonunda ise Almanya'yla mevcut statünün devamı konusunda görüşmeler gerçekleştirmiştir. Amerika'nın Avrupa'da Marshall ve Truman yardımlarıyla etkin hale gelmesi ve Avrupa'da tesis edilmek istenen bütünleşik Avrupa fikri Türk-Alman Ticari ilişkilerinde önemli bir kırılmayı oluşturmuştur. IMF ve Dünya Bankası'nı tamamlayıcı nitelikteki Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulması Almanya'ya Türk tütün ihracatının uluslararası antlaşmalar kapsamında yürütülmesi zorunluluğunu getirmiştir. 1948 yılından itibaren Türkiye ve Bi-zone İşgal Komutanlığı arasında yapılan ikili görüşmeler ve uluslararası yükümlülükler doğrultusunda Türk-Alman tütün ticareti tekrar başlamıştır. Bu makalede 1930-1953 tarihleri arasında Türk-Alman tütün ticaretinin uluslararası gelişmelerden nasıl etkilendiği, karşılıklı diplomatik girişimlerin Türk tütün ihracatına etkisi değerlendirilmektedir. Araştırmada alan yazını, resmi yayınlar ve arşiv belgelerinden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Federal Almanya Cumhuriyeti, İthalat-İhracat, Marshall Yardımı, Türk-Alman İlişkileri, Türk Tütünü.

ABSTRACT

Turkish-German relations have developed in the political, military and economic fields since the last quarter of the 19th century. The export of Turkish tobacco, which was one of the key products in the trade relations between the two countries, became one of the most important sources of income for the Turkish economy. For Germany, Turkey was considered the producer of the best quality tobacco among the Oriental tobacco producing countries. From the Great Depression until the Second World War, Turkish-German tobacco exports were carried out on the basis of the trade agreement signed in 1930, and at the end of the war negotiations were held with Germany on the continuation of the existing status. The US involvement in Europe through Marshall and Truman's aid and the idea of an integrated Europe to be built in Europe was an important break in Turkish-German trade relations. The establishment of the World Trade Organisation, which complemented the IMF and the World Bank, brought the obligation of Turkish tobacco exports to Germany within the framework of international agreements. From 1948 onwards, Turkish-German tobacco trade resumed in accordance with bilateral negotiations between Turkey and the Bi-Zone Occupation Command and international obligations. This article analyses how Turkish-German tobacco trade was affected by international developments between 1930 and 1953 and the impact of mutual diplomatic initiatives on Turkish tobacco exports. Literature, official publications and archival documents were used in the research.

Keywords: Federal Republic of Germany, Import-export, Marshall Aid, Turkish-German relations, Turkish tobacco.

* Dr. Öğr. Üyesi, MSÜ Hava Harp Okulu Dekanlığı Beşerî ve Sosyal Bilimler Bölümü, ogretenceyhun@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3118-9304.

Extended Abstract

The Ottoman Empire was introduced to tobacco by Venetian and English merchants in the 16th century, at the same time as the rest of the world. In 1875, after the Ottoman Empire declared a moratorium, the Rûsum-ı Sitte Administration was established to collect tobacco revenues, but after the Muharram Decree of 1881, all tobacco revenues were transferred to the Duyun-u Umumiye Administration. Duyun-u Umumiye gave the tobacco revenues to the Tobacco Regime (Ortakek-ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye), which was established in 1884 and was composed of Austrian Anstald, German banker S. Bleichoreder group, Ottoman Bank and its partners. Although the Reji's concession expired in 1914, when the Reji was needed to finance the Balkan wars, the concession was extended for another fifteen years and the Reji administration was ended by the Republican government. Tobacco was one of the main sources of income emphasised by the Turkish governments after the National Struggle. The first steps of the state's tobacco policy were taken at the Izmir Economic Congress, the Ashar tax was abolished on 17 February 1925 and the tobacco Reji was purchased for 4 million lira in the same year. In accordance with the legislative works on the purchase, sale and operation of tobacco, the "Tobacco Exchangers Administration" was established on June 28, 1930 and the tobacco administration began the process of institutionalisation.

Until the Second World War, Germany was the leading country to which Turkey exported tobacco. Tobacco trade with Germany was carried out under the Law on the Trade Treaty signed between the Republic of Turkey and the Government of Germany on 27 May 1930 and additional regulations. After the signing of the treaty, Turkey conducted intensive diplomatic negotiations with Germany on tobacco exports and made special efforts to ensure that Oriental tobacco was known as Turkish tobacco in German markets and that Turkish tobacco was imported instead of other Oriental tobacco producers such as Yugoslavia, Greece and Bulgaria.

Thanks to diplomatic initiatives, German imports of Turkish tobacco increased between 1932 and 1944, when Turkish-German diplomatic relations were severed. After the Second World War, relations between Turkey and Germany, which had not had any commercial relations for about five years, were resumed through the Occupation Zone (Bi-Zone) Command established by the United States and Great Britain before the establishment of the Federal Republic of Germany. Immediately after that, the aim was to start trade relations and as a result of mutual negotiations, a trade agreement was signed on 15 January 1949 between Turkey - on behalf of Germany - and the Military Governments of the United States of America, the United Kingdom and the French Occupied Territories (Tri-Zone) and tobacco trade was carried out in this direction.

After the war, American influence on European economies and the establishment of the IMF and the World Bank slowed the return to the tobacco trade figures of the 1930s. American tobacco transfers to Europe through Marshall Aid had a negative impact on Turkey's tobacco trade with Europe. Although the trade negotiations were conducted on behalf of Germany, they were designed in such a way as not to harm America's commercial interests in Europe. In fact, in the protocols and treaties signed after the establishment of West Germany, American interests were taken into account and the promised figures for tobacco - in favour of America - could not be achieved.

From 1950, the General Agreement on Tariffs and Trade, an important step towards the World Trade Organisation, restricted Turkey's right to save on tobacco exported to Germany. This development, which paved the way for equal treatment of export and trade products, increased the tonnage of Turkish tobacco exported to Germany, but had a negative impact on the income received. By 1953, the reduction in the area under cultivation, the cultivation in areas far from water sources, the deterioration in the quality of the tobacco and the failure to meet commitments for other export products led to a disruption in trade. However, the resumption of tobacco production by Greece, Bulgaria and Yugoslavia, other producers of Oriental tobacco, and the inclusion of Turkish tobacco in blended tobacco by the USA stand out as negative developments originating from external sources. After 1953, Turkey's tobacco export rates decreased year by year and its effectiveness among the countries exporting tobacco to Germany declined.

This study analyses the tobacco trade between Germany and Turkey between 1930 and 1953 and the importance of Turkish tobacco for both countries. Turkish diplomatic archives, the archives of the Republican Prime Ministry and research papers were used in the study.

Giriş

Türk-Alman ilişkilerinin 700 yıl önce başladığı düşünülmektedir. Osmanlı Devleti ile Prusya arasında imzalanan 2 Nisan 1761 tarihli Dostluk, Gemicilik ve Ticaret Antlaşması'yla ilk resmî temas gerçekleşmiş,¹ Prusya'dan devralınan iyi ilişkiler Alman Birliği'nin kurulmasında sonra da devam etmiştir.² Özellikle 93 Harbinden sonra II. Abdülhamit'in çabasıyla Almanya'yla yakın ilişki kurulmuş, bu yakınlaşma II. Wilhelm'in imparator olmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. II. Wilhelm'in Osmanlı topraklarına ziyaret ettiği 1889 yılından sonra iktisadi ilişkiler yoğunlaşmış ve 1898'deki ikinci ziyaretiyle ilişkileri ittifak boyutuna götürecektir süreç başlamıştır.³

Bu dönemde iki ülke arasında imzalanan Ticaret Antlaşması dışında 1903 yılında Bağdat demiryolunun imtiyazı Alman İmparatorluğu'na verilmiştir.⁴ Osmanlı Devleti'nin, Alman İmparatorluğuna yakınlaşmasında İngiltere, Fransa ve Rusya dışında yeni bir müttefik arayışının etkisi olmuştur. Almanya'nın siyasi birliğini geç tamamlamış olması çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki devletlere karşı bir denge politikasını sürdürmesinde yardımcı olmuştur. Almanya ise yeni ham madde ve sömürge arayışında Osmanlı Devleti'nden faydalanmıştır.⁵

Almanya'nın; kömür, demir ve çelik gibi önemli madenleri elinde bulundurması, artan nüfusuyla birlikte gelişen iş gücü, Avrupa'nın önemli ekonomik güçlerinden biri haline gelmesinde belirleyici olmuştur. Bu gelişmişliğin bir sonucu olarak mamul maddeleri ihraç ederken, topraklarında yetişmeyen arpa, buğday, pamuk, tütün gibi tarımsal ürünleri ise ithal etmiştir. Almanya bu ihtiyaçlarını Avrupa devletlerinden çok gelişmekte olan Yakın ve Uzak Doğu ülkelerinden karşılamış, Anadolu ve Mezopotamya'nın tarım, maden, petrol olanaklarının Alman kapitalizminin ihtiyaçlarını karşılayabileceği düşünülmüştür. Almanya'nın iktisadi olarak Avrupa'nın en önemli gücü haline geldiği dönemde Osmanlı Devleti ise Avrupalı güçlerin ekonomik baskısı altında kalmış, 1838 yılında İngiltere ile yapılan ticaret antlaşmasıyla başlayan Avrupalı devletlere verilen ayrıcalıklar, 1854 Kırım Savaşı esnasında alınan dış borçların bir sonucu olan dış denetim ve kredilerin faizlerinin yüksek oluşu 1875'te moratoryum ilan edilmesine neden olmuştur. 1875 yılından sonra alınan önlemler de yeterli olmayınca İngiliz ve Fransızların baskısıyla 1881 yılında açıklanan Muharrem Kararnamesi ve Duyun-u Umumiye ile iktisadi bağımsızlığını kaybetmiştir.⁶ Duyun-u Umumiye mali operasyonlarını Osmanlı Bankası aracılığıyla gerçekleştirilirken Almanya ise Deutsche Bank'la ödeme kolaylıkları ve avans konusunda Osmanlı Bankası'na rakip olmuş, Osmanlı Devleti'nin Osmanlı Bankası mecburiyetine iyi bir alternatif oluşturmuştur. Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki etkinliğinin artırılmasında önemli görülen Bağdat Demiryolu projesinin gerçekleştirilmesinde de Deutsche Bank'ın rolü büyüktür.⁷

Bu döneme kadar Osmanlı dış ticaretinde önemli bir ülke olmayan Almanya'nın etkinliği Deutsche Bank'ın öncülüğüyle -Bağdat Demiryolu'nun yapım imtiyazı döneminde- başlamış ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar artmıştır. Almanya'nın, Osmanlı Devleti topraklarındaki demiryolu yatırımı 1890'larda yaklaşık %3 iken 1914'te % 37'e çıkmıştır.⁸

Almanya'nın Anadolu ve Mezopotamya'da yayılma projesi İngiltere ve Fransa tarafından iyi karşılanmamış ve Birinci Dünya Savaşı'nın nedenlerinden birini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın karşısında Almanya'yı tercih ederek savaşa Almanya ile birlikte girmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda ittifak boyutuna dönüşen Almanya ile Osmanlı Devleti ilişkileri, savaşın sonunda Almanya'nın imzaladığı Versailles Barış Antlaşması'yla engellenmiştir. Millî Mücadele'nin kazanılmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'yle, 11 Ağustos 1919'da kurulan Weimar Cumhuriyeti⁹ arasındaki ticari ilişkiler 3 Mart 1924

¹ M. Nail Alkan, "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34 (2015), 35-36.

² Ceyhun Öğreten, "Türk-Alman Kültür Diplomasisi ve 1957 Tarihli Kültür Antlaşması", *Marmara University Journal of Turkology*, 10/2 (2023), 642, doi.org/10.16985/mtad.1256522, Erişim 26.12.2023.

³ Atakan Büyükdag, "Osmanlı Petrolleri ve Alman İmparatorluğu Türk-Alman İlişkilerinin Yitirilmiş Fırsatı", *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 4/2 (2021), 125, doi.org/10.46737/emid.947400, Erişim 30.03.2023.

⁴ Alkan, "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde", 40-44.

⁵ Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Belleten*, 69/254 (2005), 218, doi.org/10.37879/belleten.2005.217, Erişim 23.12.2023.

⁶ Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19/2 (2005), 147-148.

⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 1969, 65.

⁸ Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel", 241-247.

⁹ Cafer Tayyar Karadağ, "Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/2 (2015), 127-128, doi.org/10.18026/cbusos.32235 Erişim 13.11.2023.

tarhinde imzalanan Dostluk Antlaşması¹⁰ ve hemen ardından 12 Ocak 1927 tarihinde imzalanan Karşılıklı İkamet Anlaşması'yla başlamıştır. Ticari ilişkiler özellikle büyük inşa projeleri, altyapı tesisleri, demiryolu, makine sanayii ve eğitim alanında gelişmiştir. Anlaşmaların imzalandığı dönemde Türkiye sınırları içinde bulunan her iki yabancı sermaye şirketinden biri Almandır.¹¹

Cumhuriyetin ilanı sonrası iki ülke arasındaki ilk ekonomik bağlantı Kayseri'de kurulan uçak fabrikasıdır. Versay Antlaşması nedeniyle kendi sınırları içinde silah üretmeyen Almanya için bu uçak fabrikası hayati bir önem taşımış, Junkers firması öncülüğünde Türk-Alman ortaklığı Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi kurulmuştur. Bunun dışında Lufthansa ile yapılan bir anlaşmayla havayolu taşımacılığı alanında da girişimler olmuş ve İstanbul-Berlin seferlerine başlanması kararlaştırılmıştır. 1927 yılında bir ticaret sözleşmesinin imzalanması ve 1930 yılında günün ihtiyaçlarına göre revize edilmesi ticari ilişkilere resmîlik kazandırmıştır.¹²

Büyük Buhranın hemen öncesinde Almanya, Avrupa ve Balkanlarda ekonomik açıdan yayılmaya başlamış, özellikle Alman sanayii için gerekli olan hammadde karşılığında mamul mallar ilgili devletlere takas anlaşmasıyla satılmıştır. Türkiye hem ham madde hem de tarımsal açıdan Alman hedeflerinin gerçekleştirilmesinde önemli bir yere sahipken Türkiye ise Büyük Buhran sonrası başlayan sanayii odaklı ekonominin sermaye ve teknoloji ihtiyacını Almanya'dan karşılamıştır. Temelde ticaretin malla finanse edilmesi olarak tanımlanan Kliring yöntemiyle gerçekleştirilen ticaret, Türkiye'nin nakit sıkıntısında önemli bir yere sahipken ilerleyen yıllarda dış ticaretin %50'sinin Almanya odaklı gelişmesine neden olmuştur. Almanya ticaretin ilk yıllarında Türkiye'yi bağımlı hale getirebilmek maksadıyla tarım ürünlerini yüksek fiyattan almış, ihraç ürünlerini de dünya piyasası rakamlarının üzerinde satmıştır.¹³

Büyük Buhran'a kadar Türkiye'nin toplam ithalatının % 14'ü, ihracatının ise % 20'si Almanya'yla gerçekleştirilmiştir.¹⁴ Yıllara sari olarak bu oranlar artış göstermiş, Almanya'nın Türk mallarını yüksek fiyattan satın alması, Almanya'yı ticarete daha etkin duruma getirmiş, karşılıklı ikili antlaşmalar ithalat-ihracat rakamlarının yükselmesine neden olmuştur. 1930'lu yılların sonunda Türkiye ithalatının % 44.9'u, ihracatının ise % 43.1'i Almanya'ya yapılmıştır.¹⁵

Osmanlı Devleti ve ardından Türkiye Cumhuriyeti döneminde tütüne yönelik düzenleme ve kurumsallaşma atılımları tütün ticaretini önemli gelir kaynaklarından biri haline getirmiştir. Tütün ihraç edilen ülkelerin başında da Almanya gelmektedir. Tütün İhisarlar İdaresi'nin kurulduğu 1930 yılından Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması'nın TBMM'nin onayladığı 1953 yılına kadar Türk-Alman tütün ticareti dönem Hükümetlerince üzerinde hassasiyetle durulan konu olmuştur. Bu çalışmada 1930-1953 yılları arasında Almanya ile Türkiye arasındaki tütün ticareti ve Türk Tütünün iki ülke için önemi incelenmektedir. Çalışmada Türk Diplomatik Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve tetkik eserlerden faydalanılmıştır.

Türkiye'de Tütün Üretimine Kurumsallaşması ve Türk Tütününün İhracatı

Tütünün MÖ 6000 civarında Güney Amerika'da ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Amerika kıtasının keşfedilmesi sonrası başta Avrupa'ya daha sonra ise dünyanın tamamına 16'ncı yüzyılda yayılmış, Osmanlı Devleti'nin tütünle tanışması da aynı dönemde Venedikli ve İngiliz tüccarlar yoluyla olmuştur. Osmanlı'da tütün yetiştirmeye yönelik ilk çabalar 17'nci yüzyılda Yenice ve İskeçe bölgelerinde gerçekleşmiş daha sonra diğer yörelere yayılmış ve devletin önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir.¹⁶ 1875 senesinde Osmanlı Devleti'nin moratoryum ilan etmesi üzerine tütün gelirinin toplanması amacıyla Rüsum-ı Sitte İdaresi kurulsun da 1881 Muharrem Kararnamesi sonrası tüm tütün gelirleri Duyun-u Umumiye İdaresi'ne devredilmiştir.¹⁷

¹⁰ Erkan Dağlı, "Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)", *Journal of Atatürk*, 5/1 (2016), 95.

¹¹ Nuri Yavan, "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1/1 (2003), 26, doi.org/10.1501/Cogbil_0000000028, Erişim 05.04.2023.

¹² İlhan Uzgel, "Almanya'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 16. Baskı, 2011, 300.

¹³ Uzgel, "Almanya'yla İlişkiler", 304-305.

¹⁴ Werner Gumpel, "Die Wirtschaftsbeziehungen Zwischen Der Turkei und Der Bundesrepublik Deutschland Entwicklung, Probleme, Perspektiven", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3/1-2 (1985), 228.

¹⁵ Hilal Karavar, "Türk-Alman Ticari İlişkilerinde Yeniden Canlanma: 1949-1954 Yılları", *Mediterranean Journal of Humanities*, 9/2 (2019), 373-374, doi.org/10.13114/MJH.2019.496, Erişim 08.08.2023.

¹⁶ Kenan Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/41 (2019), 422, doi.org/10.31795/baunsobed.580791, Erişim 10.04.2023.

¹⁷ Mustafa Dağ, "İhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadelesi: Urfa İhisarlar Tütün Atölyesi Müdürlüğü Örneği (1925-1950)", *Mukaddime*, 13/1 (2022), 74, doi.org/10.55179/dusbed.1125400 Erişim 05.04.2023.

Duyun-u Umumiye tütün gelirlerini 1884 yılında faaliyete geçen Avusturyalı Anstald, Alman banker S. Bleichoreder grubu ile Osmanlı Bankası ve ortaklarından oluşan Tütün Rejisi'ne (Müşterek-ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye) vermiştir.¹⁸ Rejinin tütünün tek alıcısı olması tütün yetiştiricilerine düşük fiyat vermesi sonucunu doğurmuş, bu durum üreticilerin tütünlerini tüccarlara satmalarına veya büyük bir sorun teşkil edecek kaçakçılığa neden olmuştur.¹⁹ Reji, yabancı kontrolünde olduğundan tütün ihracatını iyileştirmek yerine Rejiyi yöneten devletlerin kârlarını yükseltmeye gayret etmiştir.²⁰ Rejinin imtiyaz süresi 1914 yılında dolmasına rağmen Balkan Savaşları'nda duyulan nakit para Reji tarafından karşılanınca imtiyaz süresi on beş yılda daha uzatılmış, Reji idaresine Cumhuriyet yönetimi son vermiştir.²¹

Millî Mücadele sonrası Türk Hükümetlerinin üzerinde önemle durduğu gelir kaynaklarının başında tütün gelmektedir. Tütüne yönelik devlet politikasının ilk adımları İzmir İktisat Kongresi'nde atılmış, Aşar Vergisi 17 Şubat 1925 tarihinde kaldırılmış, aynı yıl Tütün Rejisi 4 milyon liralık bedelle satın alınmıştır.²² Tütün alımı, satımı, işletilmesi ile ilgili mevzuat çalışmaları doğrultusunda 28 Haziran 1930 tarihinde "Tütün İnhisarlar İdaresi" kurulmuş ve tütün idaresi kurumsallaşma sürecine girmiştir.²³

Tütün üretiminde önemli gelişme 30 Ocak 1923 tarihinde TBMM Hükümetiyle Yunanlar arasında imzalanan Türk-Rum Nüfus sözleşmesidir. Antlaşma kapsamında yaklaşık 1,2 milyon Ortodoks Türkiye'den Yunanistan'a, buna karşılık ise 500 bin Müslüman Yunanistan'dan Türkiye'ye göç etmiş, bu değişim esnasında tütün üretimi yapan Ortodoks nüfusun ikamesi mübadillerle kapatılmak istenmiştir. Devletin bu konudaki politikası Ortodoks nüfusun terk ettiği bölgelere Müslüman nüfusu yerleştirme yönünde gelişmiştir.²⁴ Bu değişim Türkiye'deki tütün üretiminin Büyük Buhrana kadar artış göstermesine neden olmuş, Büyük Buhran sonrası uygulanan ekonomik politikalarla birlikte tütün ihracatı tüm ihracatın %50'sini karşılar duruma gelmiştir.²⁵

Tütün ticaretinin iyileştirilmesi için önlemler alınmıştır. Bunlar içinde üretimin artırılması maksadıyla üreticilere kredi kullanma imkânı sağlanması, ihraç edilen mahsulün Türk ürünü olduğunu kanıtlaması durumunda yabancı piyasalarda müşteri bulunması, Türk tütünün dış piyasalarda sürümünün artırılması ve depolama kolaylığı gibi üretimi destekleyen adımlar atılmıştır.²⁶ Alınan önlemler ile Türk tütününün lüks ihracat maddesi olması ve uluslararası piyasalarda yüksek fiyattan satılması amaçlanmıştır. Ancak Türk tütünü uluslararası pazarda gerekli ilgiyi görememiş, büyük alıcı firmalar Türk tütünü ile kalitesi düşük yabancı tütünleri harmanlamış ve bu durum Türk Tipi tütün diye anılan yeni bir mahsul ortaya çıkarmıştır. Bu durum Şark tütünü sınıfına giren Yunan, Bulgar, Macar ve Rus tütünlerinin tercih edilmesine neden olmuştur.²⁷ Devlet bu durumun olumsuz etkisini bertaraf etmek maksadıyla Türk tütününü yurtdışı markaların altında tanıtmış, ucuz ve kaliteli sigara üretmiş ve kaçak sigarayla mücadele ederek Türk tütüncülüğüne bir yön vermek istemiştir.²⁸

İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'nin tütün ihraç ettiği ülkeler başında Amerika, Almanya, Çekoslovakya, Avusturya, Polonya, İsveç, Macaristan, İtalya, Fransa, Romanya ve Hollanda Rejileri gelmektedir. Almanlar 15.000 ton ile Amerika'dan sonra ikincidir. Toplam yıllık ihraç rakamı 42 milyon olarak gerçekleşirken 14.7 milyon lirası %35'lik payla Almanya'ya aittir.²⁹ Tütün ihracatı, Türkiye'nin toplam ihracatı içinde de en önemli ürünlerin başında gelmektedir. Tütün ihracatının genel ihracat içindeki oranı 1934 ve 1935 seneleri hariç %20'nin altına inmemiş bazı yıllarda %30'un üzerine çıkmıştır.³⁰

¹⁸ Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, 70-71.

¹⁹ Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün", 421-423.

²⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1920-1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, 2005, 58-59.

²¹ Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, 66-67.

²² Dağ, "İnhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt", 75. 7 Nisan 1926 tarihinde kabul edilen 803 sayılı Tütün Tohumu İhracının Meni Hakkında Kanun ile Türkiye'den dış ülkelere tütün tohumu satışı yasaklanmıştır.

²³ Nadir Yurtoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi (1923-1950)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/17 (2018), 91-92.

²⁴ Cengizhan Halaçlı, "Türkiye'de Tütün Üretimine Gelişiminde Mübadillerin Yeri", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 8 (2021), 302-303.

²⁵ Halaçlı, "Türkiye'de Tütün Üretimine Gelişiminde", 318-319.

²⁶ İnhisarlar Umum Müdürlüğü, *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, Ankara: Ziraat Vekaleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, A Serisi, Takım 8, 1938, 35-36.

²⁷ Nadir Yurtoğlu, "Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1923-1938)", *Belgi Dergisi*, 22 (2021), 179, doi.org/10.33431/belgi.874549, Erişim 01.05.2023.

²⁸ Orhan Köseraif, *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1938, 144-146.

²⁹ İnhisarlar Umum Müdürlüğü, *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, 11-12.

³⁰ TC Ziraat Vekaleti, *Afyon, Tütün, Pamukçuluk*, Ankara: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, B Serisi, Takım 6, 1938, 23.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında dış talep artmış, Şark tütününü üreticisi Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya'nın savaşa dahil olması Türkiye'deki tütün üretiminin artmasına neden olmuştur.³¹ Ancak savaş öncesi en önemli müşteri konumundaki ABD ile Almanya'nın savaşa dahil olması tütün ihracatını olumsuz etkilemiştir. Devlet 1940 yılında tütün üretimini destekleme kararı alarak tütünü doğrudan üreticiden almaya başlanmış ve 1 Haziran 1941 tarihinde Tekel Genel Müdürlüğünü kurmuştur.³² Savaşın olumsuz etkisi ABD, Almanya ve Avusturya gibi tütün pazarlarını durma noktasına getirirse de tütün savaş süresince tüm ihracat gelirleri içinde %30 seviyesinde kalmayı başarmıştır.³³

Yıllar	Tütün (Ton)	Yıllar	Tütün (Ton)
1923	24.428	1937	39.700
1924	26.782	1938	22.000
1925	33.723	1939	36.460
1926	41.445	1940	27.396
1927	29.331	1941	34.668
1928	39.000	1942	42.948
1929	32.646	1943	44352
1930	32.750	1944	30.324
1931	22.212	1945	38.148
1932	28.844	1946	28.644
1933	25.932	1947	43.896
1934	18.000	1948	50.832
1935	21.858	1949	79.584
1936	23.252	1950	51.800

Tablo 1: 1923-1950 yılları Tütün İhracat Rakamları³⁴

Savaş sonunda diğer Şark tütününü üreten ülkelerin üretim kapasiteleri artmaya başlamış, bu durum Türkiye'nin tütün üretim ve ticaretine müdahalesini gerektirmiş, üretici korunurken, stok eritilmesine yönelik tedbirler alınmıştır.³⁵ 1947 yılından itibaren savaşın olumsuz etkilerinin azalmasıyla tütün ihracatı artmış ancak elde edilen gelir azalmıştır. Bu dönemde dünya tütün üretiminin %10'u, dünya ihracatının ise %20'si Türkiye tarafından karşılanmıştır. Toplam Şark tütününün ise %30'unu üretmektedir.³⁶ Türkiye'nin ihracatında ABD %40 ile birinci sıradayken, Demir Perde (Polonya, Doğu Almanya, Çekoslovakya, Macaristan ve Rusya) ülkeleri %35 ile ikinci sırada yer almıştır.³⁷ Tablo 1'de bu dönemde ihraç edilen tütün miktarı gösterilmektedir.

³¹ İsmail Coşkun Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1995, 65.

³² Murat Özdemir, *Türkiye'de Tütün Sektörünün Tarihi ve Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, 49-51.

³³ Güven Şahin, Nuran Taşlıgil, "Türkiye'de Tütün (Nicotiana tabacum L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18/30 (2013), 95. (71-102)

³⁴ TC Ziraat Vekaleti, *Afyon, Tütün, Pamukçuluk*, 27-28, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1939 Kısım 3*, Ankara: Yeni Ceza Evi Matbaası, 1940, 168 ve Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1939 Kısım 3*, Ankara: Yeni Ceza Evi Matbaası, 1940, 119 ve *Türkiye Tütün Kongresi 1950*, Ankara: Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Neşriyatı, 1950, 102.

³⁵ Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, 66. Tütün dış ticaretinin artırılması için kurulan Türk Tütünleri Limited Şirketi 1944 yılından itibaren alım yapmaya başlamış ancak şirketin yetersiz olması 1947 yılından itibaren devletin Tekel Genel Müdürlüğü vasıtasıyla destek vermesi kararlaştırılmıştır. Bu karar dışında 30 yıl yürürlükte kalacak tütün yetiştiriciliğini düzenleyen 10 Ekim 1938 tarihli Tütün ve Tütün İhbarı Kanunu çıkarılmıştır. 1961 yılında ise "Ekici Tütünleri Satış Piyasalarının Desteklenmesine Dair Kanun" ile tütün doğrudan fiyatla desteklenmiştir.

³⁶ Haluk Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün Önemi ve Gelişme İmkânları*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1965, 24.

³⁷ Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, 79.

1950 sonrası tarımdaki atılım tütün ihracatına yansımış ancak 1957 sonrası gerileme yaşanmıştır.³⁸ Kaliteli tütün yetiştirme maliyetlerinin fazlalığı, güdümlü fiyat politikasının işlemeyişi bu sonucu doğurmuştur. Bu nedenle kaliteli tütün alıcısı Avrupa'nın ihracat rakamları azalmakta aksine harman tütün tüketicisi Amerika'nın artmaktadır. Amerika, 1950'li yılların sonunda toplam ihracat rakamlarının %55'ini kaplamaktadır. Bu sonuç Türkiye'yi ikili antlaşmalar yoluyla tütün satışına zorlamış ve ikili antlaşmalarla fiyat düşük olsa bile ihracat hacmi yüksek gerçekleşmiştir.³⁹ Avrupa'da sigara üretimi artmasına rağmen Şark tütününü üretimi azaldığı gibi Türkiye bu pazarlardaki müşterilerini gerek fiyat, gerek kalite bakımından tatmin edemediğinden, bu bölgeyi rakiplerine kaptırma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.

Türk- Alman Tütün Ticareti (1930-1953)

Tütün üretiminin kurumsallaşmasında önemli bir adım olarak görülen Tütün İnhisarlar İdaresi 1930 senesinde kurulmuştur. İdarenin kurulmasından sonra tütün ihraç edilen Avrupa ülkeleri içinde Almanya dışında Avusturya, Polonya, İsviçre, Estonya, İsveç, Finlandiya, İspanya, Fransa ve İtalya bulunmaktadır. Almanya'yla tütün ticareti 27 Mayıs 1930 tarihli Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya Hükümeti arasında imzalanan Ticaret Muahednamesi Hakkında Kanun ve ek düzenlemeler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.⁴⁰

Antlaşmanın imzalanmasından sonra Türkiye, Almanya ile tütün ihracatı konusunda yoğun diplomatik görüşmeler gerçekleştirmiş ve özellikle Şark tütününün Almanya piyasalarında Türk tütününü olarak anılması ve diğer Şark tütününü üreticisi Yugoslavya, Yunanistan ve Bulgaristan tütünlerinin yerine Türk tütününün ithal edilmesine yönelik gayretler göze çarpmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'yle müttefik olan Almanya pazarının kaybedilmesinden endişelenen Türkiye, Almanya'nın tütün ticareti istatistiklerini ve tercihlerini araştırmıştır. Ayrıca Alman Hükümetinin yerli üreticiyi koruma amacıyla zirai üretime yönelik bazı önlemler almak istemesi Türk Hükümetinde endişeye neden olmuştur. Alman Hükümetinin sigara, puro ile birlikte yaprak tütün ithalatına mahsus gümrük resmini 80 marktan 400 marka çıkaracağına yönelik Berlin Büyükelçiliğinden alınan istihbarati bilgi sonrası diğer Şark tütününü üreticisi ülkelerin konuya yaklaşımı merak edilmiştir.⁴¹ Hariciye Vekaleti söz konusu vergi artışının Sofya ve Atina Büyükelçiliğine sorarak Bulgaristan ve Yunanistan'daki tepkiler merak edilmiştir. Sofya Büyükelçiliği konunun Eylül ayında yasalaşmasına rağmen Bulgaristan'ın herhangi bir olumsuz düşüncede olmadığı ve Almanya'nın tütün üreticisi olmaması için ithalata mecbur olduğu değerlendirilmiştir.⁴² Atina Büyükelçiliği ise bu bilginin Yunanistan'da herhangi bir akise neden olmadığını bildirmiştir.⁴³

Bulgaristan ve Yunanistan'ın bu yaklaşımı Almanya'nın tütün ithalatı ve istatistiklerinin öğrenilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Gökçen'den konunun araştırılması istenmiştir. Büyükelçiliğin Şubat 1931 tarihli raporu oldukça önemlidir. Gökçen, Alman Tütün piyasasına yönelik Hamburg Fahri Konsolosu Eduard Wolff'tan aldığı bilgileri Hariciye Vekaletine göndermiştir. 5 Eylül 1930 tarihli raporda; 1930 yılı Alman ham tütün işleme oranının Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki rakamlara göre %28 fazla olduğu ancak bu istatistiklerin tütün içenlerin sayısındaki artıştan kaynaklandığı belirlenmiştir. Türkiye'den ithal edilen tütün miktarında artış olduğu bunun sebebinin ise Türkiye'deki üretimin artmasının ve fiyatların düşük olmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Endişelerin aksine Almanya'ya Yunanistan tarafından ihraç edilen tütün miktarının azaldığı belirtilmekte, Yunan tütününün fiyat yüksekliği, kalite ya da ambalajlama sıkıntısının Yunan tütününün tercih edilmeme sebebi olduğu aktarılmıştır.⁴⁴

Fahri Konsolos Eduard Wolff'un 9 Mart 1931 tarihli raporunda, Alman Hükümetinin tütüne yönelik vergilendirme uygulamasının net bir tablo ortaya çıkarmadığını, üreticilerin -vergi düzenlemesi yayınlanmadan önce- paketlerin içeriğinin azaltılmasıyla fiyat artışlarının tüketime daha az yansıtacağı beklentisiyle hükümetle anlaşmaya vardığını söylemiştir. Hükümetin de sigara paketlerinin içeriğinde bir azalma olmasını önerdiği aktarılmıştır. Özellikle sigaranın perakende satışının 1 Mart 1931'de yasaklanması nedeniyle tüketime artmayacağı ancak bu durumun ham Şark tütününün ticaretine etki etmeyeceği belirtilmiştir. Wolff'un

³⁸ Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün*, 24-25.

³⁹ Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün*, 28.

⁴⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2. 11-38-3, (28.05.1930).

⁴¹ TDA, 501.32225-128750-11, (24.12.1930).

⁴² TDA, 501.32225-128750-8, (21.01.1931).

⁴³ TDA, 501.32225-128750-3, (14.02.1931).

⁴⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 501.32225-128752-6, (28.02.1931).

raporundaki en dikkat çekici bölüm kalitesiz Makedon ve Rus tütünlerine ilgi gösterilmeye başlanması olmuştur. Özellikle Makedon Tobacco&Co. adlı şirketin oldukça başarılı olduğunu bu nedenle Hollandalı şirketlerin Alman pazarında etkili olmak için kaliteli tütün yetiştirirken kayıp ettikleri hasatın %5'ini israf etmemeye karar verdikleri bildirilmiştir. Wolff'un istatistiklerine göre 1931 Şubat ayı itibariyle Şark tütünü ithalatında Yunanistan %54'le birinciyken Türk tütününün ise %27 seviyesinde bulunduğunu aktarmaktadır.⁴⁵

Wolff 18 Mart 1931 tarihli raporunda kalitesiz ve atık durumdaki tütüne olan rağbeti araştırdığını ve tütün fabrikalarının ham Şark tütünü atıklarını istemediğini ve nikotin miktarının önemli görüldüğünü bildirmiştir.⁴⁶ 7 Nisan 1931 tarihli raporunda ise nikotin tüketiminin insan sağlığına zarar verdiğine yönelik çalışmalardan sonra Alman Hükümetinin vergi konusunda desteklendiğini aktarmaktadır. Wolff, Makedon tütünü konusunda güçlü bir propagandanın yapıldığını, Yunanistan'ın da bu propagandaya güçlü bir şekilde destek verdiğini belirtmiş ancak Yunan tütününe rağbetin azaldığını belirtmiştir.⁴⁷ Nitekim Mart ayı istatistiklerinde tütün ithalat oranlarında Türkiye'nin %31'e yükselirken Yunan ithalatının %44 seviyesine gerilediğini ancak pazara %5'le Rusya'nın da dahil olduğunu aktarmıştır.⁴⁸

Wolff, Yunanistan'daki durumun tersine Almanya'nın tütün ticareti konusunda Bulgaristan'la yakın ilişkide olduğunu, Almanya ve Bulgaristan arasındaki tütün müzakerelerine dair çıkan haberde iki ülke arasında demiryolu ve tütün mübadelesi için müzakereler yapıldığını, 25 milyon marklık ithalatın 40 milyona marka çıkabileceğini değerlendirmektedir.⁴⁹ Nitekim Bulgar gazeteleri 1932 senesinde Bulgaristan'ın Almanya'da tesis edilen tütün konsorsiyumu ile anlaşma yaptığı ve konsorsiyumun Bulgar mahsulünden 2,5 milyon kilo tütünü 1933-1937 yıllarında satın alacağı yazılmıştır.⁵⁰

Alman Hükümeti ithal maddeler için önlemler almaya çalışmış ve bu doğrultuda Birinci Dünya Savaşı sonrası borçlu olduğu ülkelere kontenjan uygulaması başlatmıştır. Hariciye Vekaleti söz konusu gelişmenin tütün ticaretine etki edip etmeyeceğine yönelik araştırma yapılmasını Berlin Büyükelçiliğinden istemiştir. Büyükelçilik, Von Papen Hükümetinin ziraat alanındaki üreticilerin borçlarının ödenebilmesi amacıyla ithalata bazı kontenjanlar ayıracağını, bu sebeple uygulamanın üreticiye geçici bir yardımdan ibaret kalacağını değerlendirmiştir.⁵¹ Beklediği üzere Von Papen Hükümeti, özellikle Hollanda ve İsviçre'den ithal ettiği sade yağlar için 15 Kasım 1932 tarihinden geçerli olmak üzere bir kontenjan belirlemiş ancak bu değişiklik zirai mahsullere uygulanmamıştır.⁵²

Almanya'nın borçlandığı ülkelerle yaptığı mal mübadelesine yönelik ticaret yapmayı öngören Kliring antlaşmaları ithalatını etkilemiş, Türkiye ile de 10 Ağustos 1933 tarihinde Kliring antlaşması imzalanmıştır.⁵³ Ancak Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sonrası borçlandığı ülkelere geri ödemelere yönelik faizlerin silinmesi veya %4 üzerindeki faizlerin yarıya indirilmesi düşüncesinin kabul görmemesi Alman Hükümetinin ticari münasebetlerini tekrar gözden geçirmesi sonucunu doğurmuştur.⁵⁴

Alman Hükümetinin bu kararı Türk-Alman ticaretinde bir durgunluğa neden olmuş, Alman Hükümeti 1935 şubat ayında yeni iktisadi zaruretler nedeniyle Türk-Alman Kliring antlaşmasının yeni şartlara uygun hale getirilmesi için görüşme talebinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Almanya ile yapılan ticaret ve Kliring antlaşmalarının uygunluğunu temini için Almanya'ya Hariciye Vekaleti Umumi Katibi Numan Menemencioğlu başkanlığında bir heyet gönderilmiş ve 1993 tarihli anlaşmada yapılan düzenlemelerle 15 Nisan 1935 tarihinde Berlin'de yeni bir antlaşma imzalanmıştır.⁵⁵

Görüşme konuları içinde yer alması da Numan Menemencioğlu, tütün ticaretinin geliştirilmesine yönelik girişimlerde bulunmuştur. Menemencioğlu Almanya'nın Türkiye'den tütün ithalatında birinci seviyeden üçüncü seviyeye düştüğünü, bunun nedenini Alman yetkililere sorduğunu aktarmaktadır. 66 milyon marklık Şark tütünü

⁴⁵ TDA, 501.32176-128579-40, (18.03.1931).

⁴⁶ TDA, 501.32176-128579-39, (26.03.1931).

⁴⁷ TDA, 501.32176-128579-36, (14.04.1931).

⁴⁸ TDA, 501.32176-128579-33, (14.05.1931).

⁴⁹ TDA, 501.32016-125981-35, (23.11.1932).

⁵⁰ BCA, 30-10-0-0.242-634-7, (20.06.1934).

⁵¹ TDA, 501.32257-126189-6, (26.10.1932).

⁵² TDA, 501.32257-126189-4, (14.11.1932).

⁵³ BCA, 30-18-1-2.41-92-14, (31.12.1933).

⁵⁴ TDA, 501.32066-126325-5, (04.07.1933).

⁵⁵ TDA, 501.32087-126651-48, (15.04.1935).

ithalatının sadece 13 milyonluk kısmının Türkiye’den karşılandığını, %20’ye denk gelen bu ithalatın %33’e çıkarılmasını talep ettiğini ve bu isteğinin Alman İktisat Nazırı tarafından olumlu karşılandığını Hariciye Vekaletine bildirmiştir.⁵⁶

Alman tütün piyasasındaki Türk tütünün değerinin yükseltilmesi maksadıyla propaganda faaliyetleri de yürütülmüştür. Bu doğrultuda Türk Ticaret Odası büyük bir gayret göstermiştir. Oda yayınladığı yayınlarla Türk tütününü olmasaydı Avrupa’nın büyük bir yoksunluk içinde kalacağını, harman tütün içinde dahi Türk tütününün kullanılması gerektiğini savunmuştur. “*Türk tütününü içermeyen harmandan yapılan bir sigara mükemmel bir sigara değildir. Tek kelimeyle gerçek tütün Türk’tür*”. Türk özel şirketleri de Almanya’ya tütün ihracatını önem vermişlerdir. Tablo 2’de Ticaret Odası’nın Alman yetkililere dayanarak verdiği istatistiklerde Türk özel şirketlerinin Almanya’ya ihraç ettiği tütün miktarı görülmektedir.

Yıllar	Miktar Kg.	Değer (Mark)
1930	11.881.800	28.928.000
1931	8.723.100	22.447.000
1932	9.114.600	15.523.000
1933	8.917.600	13.894.000
1934	9.613.400	13.604.000
1935	9.965.400	12.735.000

Tablo 2: Ticaret Odası’nın Verilerine Göre İhracat Rakamları⁵⁷

Türkiye’nin Almanya’ya tütün ihracatı 1937 yılından sonra 30 Ağustos 1937 tarihinde imzalanan Türkiye-Almanya Ticaret Antlaşmasında belirlenen kontenjan dahilinde gerçekleştirilmiştir. Antlaşma kapsamında 11 milyon marklık (yaklaşık 11.500 ton) tütün kontenjanı belirlenmiştir. Ancak antlaşma imzalamadan önce Almanya’ya ihraç edilen 7 milyon marklık (yaklaşık 5.000 ton) tütünün bu kontenjandan hariç tutulması ve bu borcun kapatılması istenmiştir.⁵⁸ Almanya bu meblağı *süper kontenjan* adı altında karşılanmasını istemiş ve karşılıklı mutabakata varılmıştır.⁵⁹ Almanya söz konusu süper kontenjanın fındık ve üzüm kontenjanından yapılacak indirimlerle sağlanacağını bildirmiştir.⁶⁰ Türk Hariciye Vekaleti 7 milyonluk *süper kontenjanın* yeni bir anlaşmayla imza altına alınması konusunda ısrarcı davranmış, Berlin Büyük Elçiliğine bu konuda baskı yapmış ancak Almanlar yeni bir *accuse de reception* imzalamamıştır. Konunun 25 Temmuz 1938 tarihinde imzalanan Türkiye-Almanya Ticaret Antlaşması’na bağlı olarak görüşülmesine karar verilmiş ve bir daha mevzubahis edilmemiştir.⁶¹

İkinci Dünya Savaşı, Türk tütününü üretim ve ihracat rakamlarını artırmıştır. Savaş süresince Türk tütününü ihraç edildiği ülkeler arasında Avrupa devletleri başı çekmektedir. Avrupalı devletlerin Türk tütününü ihraç etmelerinde Türk tipi tütünlerden yapılmış harman içmeleri önemli bir etken olmuştur.⁶²

Savaş devam ederken 25 Temmuz 1940 tarihinde Von Papen ile Numan Menemencioğlu’nun imzaladığı 21 milyon Türk lirası bedelli Türkiye ile Almanya arasında Ticari Mübadelelere Mütedair anlaşma iki ülke ticari

⁵⁶ TDA, 501.357-126639-62, (8.04.1935).

⁵⁷ BCA, 30-10-0-0.164-148-11, (12.11.1936).

⁵⁸ TDA, 501.32225-128756-36, (18.12.1937).

⁵⁹ BCA, 30-18-1-2.81-106-6, (27.12.1937).

⁶⁰ TDA, 501.32225-128756-23, (25.03.1938).

⁶¹ TDA, 501.32225-128756-3, (06.08.1938).

⁶² Refii- Şükrü Suvla, “Tütün İhracatımızı Geliştirme Tedbirleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 5/1-4 (1945), 86-87.

ilişkilerinin devam etmesini sağlamıştır. Söz konusu anlaşmanın Almanya'ya mübadele yoluyla ihraç edilecek B Listede bulunan tütünün değeri 7 milyon liradır (yaklaşık 5.500 ton). Bu tutar anlaşmaya konu A, B ve C listelerinde bulunan en yüksek meblağlı ihracat ürünüdür.⁶³ Anlaşma hükümlerinde Almanya'ya ihraç edilecek mallarda 1.5 milyon lira tutarında değişiklik yapılması uygun değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda anlaşma yapılan Reemstma Firmasına 10 milyon liralık (yaklaşık 8.000 ton) tütün ihracına mukabil muhtelif Alman menşeli malzeme ithali için protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre takas edilecek Alman malları; makine yedek parçası, elektrik malzemesi, çivi, madenler ve madeni eşya, optik, tıp malzemesi gibi muhtelif ürünlerden oluşmuştur.⁶⁴

Türk-Alman ticari ilişkileri savaş döneminde savaş malzemeleri ve ham madde ekseninde gelişmiştir. Bu durum Türkiye ve Almanya arasında 25 Haziran 1938 tarihinde imzalanan Kredi ve Ticaret Antlaşması'nın tekrar uzatılması için yapılan görüşmelerin çetin geçmesine neden olmuş, iki ülke de ticari ilişkileri bir savaş kozu olarak kullanmıştır. Almanların 23 Ağustos 1939 tarihinde Sovyetlerle yaptığı pakt, Türkiye'nin ticaret antlaşmasını uzatma konusunda isteksiz davranmasına neden olmuş, iki devlet arasındaki ticari ilişkiler sadece zararların karşılanmasına indirgenmiştir. Türkiye, Almanya ile arasındaki ticari durumu İngiltere'ye karşı da kullanmış, Almanya'yla duran ticari ilişkilerin ortaya çıkardığı stok fazlasını Almanya'ya krom satılmaması karşılığında İngiltere'nin almasını istemiştir. Ancak Türkiye'nin bu stratejisi İngiltere'nin isteksiz tavrı nedeniyle başarıya ulaşmamış ve Almanya'nın harp araç gereçleri karşılığında Türkiye'den krom ithal edebileceği öngörüsü gerçekleşerek Türkiye ile Almanya krom ihracı konusunda anlaşmaya varmıştır. Bu doğrultuda Türkiye; uçak, top, motorlu araç, telsiz istasyonu ve vapur yedek parçaları karşılığında 5,2 milyon sterlin değerinde deri, debagat maddesi, meyan kökü, zeytinyağı ve tiftiği Almanya'ya ihraç etmiştir.⁶⁵ Türkiye ile Almanya arasındaki krom ticareti antlaşması kapsamındaki ihracat 1943'te 13.564, 1944'te ise 56.649 tonu bulmuştur.⁶⁶ Krom ihracatı 90 bin ton altında gerçekleşmiş, karşılığında alınması gereken harp silah araç ve gereçleri de ithal edilememiştir.⁶⁷ Bunun sonucunda askeri ve siyasi durum göz önünde bulunduran Türkiye, Müttefikler lehine 20 Nisan 1944 tarihinde krom ihracatını durdurmuştur.⁶⁸

Türkiye ile Almanya 9 Ekim 1941 tarihinde Ticari Mübadelelerin tanzimine dair imzaladıkları antlaşmayla tütün ticaretini düzenlemişlerdir. Antlaşmanın mübadele edilecek malzemeler dışındaki II numaralı listesinde bulunan tütün 55 milyonluk toplam meblağın 20 milyon liralık kısmını oluşturmaktadır.⁶⁹ 9 Ekim 1941 tarihli antlaşmaya 10 milyon tutarında Türk-Alman tütün takası antlaşması da konmuştur.⁷⁰ Ayrıca bu anlaşma kapsamında 11 adet sigara makinası Almanya'dan alınmış⁷¹ ve bu alım için ilave kontenjan (163.207,28 TL) artışına ihtiyaç duyulmuştur.⁷² Gümrük ve İhisarlar Vekaletinin ihtiyacı bulunan 9 sigara, 9 sigara paket ve 3 tütün kıyma makinesinin ise Almanya'dan pazarlıkla satın alınmasına karar verilmiştir.⁷³

9 Ekim 1941 tarihli anlaşmanın uzaması için yapılan görüşmeler neticesinde 18 Nisan 1943 tarihinde imzalanan Türk-Alman Ticaret ve Tediye Antlaşmasının gizli protokolünde 1943 Nisan ayından itibaren 22.3 milyon liralık tütün kontenjanı için Alman yetkililerle prensip anlaşmasına varılmıştır.⁷⁴ Bu doğrultuda 20 milyon liralık tütün mübadele listesine eklenmiş ve %10'luk fark haddi kabul edilmiştir.⁷⁵ 18 Nisan 1943 tarihli antlaşma

⁶³ TDA, 501.32091-126667-20, (25.07.1940). 25 Temmuz 1940 tarihli Türkiye-Almanya ticaret mübadelelerine ait özel anlaşma Eylül 1941 sonuna kadar uzatılmıştır. BCA, 30-18-1-2.95-68-19, (07.08.1941).

⁶⁴ BCA, 30-10-0-0.163-139-13, (31.05.1941).

⁶⁵ Yuluğ Tekin Kurat, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Bellekten*, 25/97 (1961), 96-100.

⁶⁶ Hilal Karavar, "Ekonomik Diplomasi Perspektifinden II. Wilhelm ve Theodor Heuss'un Türkiye Ziyaretlerinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 18/72 (2021), 39, doi.org/10.33458/uidergisi.954772, Erişim 06.09.2023.

⁶⁷ TDA, 501.32091-126661-25, (09.10.1943).

⁶⁸ Kurat, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman", 102.

⁶⁹ TDA, 501.32131-126800-45, (13.10.1943). 31 Mart 1943 tarihinde sona erecek bu anlaşma 31 Aralık 1943 tarihine kadar uzatılmıştır. BCA, 30-18-1-2.101-21-10, (29.03.1943).

⁷⁰ TDA, 501.32146-127274-8, (12.07.1941).

⁷¹ BCA, 30-18-1-2.100-109-10, (05.01.1943).

⁷² BCA, 30-10-0-0.232-563-8, (09.11.1943).

⁷³ BCA, 30-18-1-2.104-2-50, (27.11.1943).

⁷⁴ TDA, 501.32089-12665-21, (21.04.1943).

⁷⁵ TDA, 501.32091-126661-34, (09.10.1943). Tütün ticaretinin sorunsuz devam edebilmesi maksadıyla Almanya'ya ihraç edilecek tütün ve fındıkların satılmasını teminen 6 milyon liraya kadar Hazine bonolarının Türk milli bankalarının iskonto edilmesine dair anlaşma yetkisi Hariciye Vekaletine verilmiştir. (BCA, 30-18-1-2.93-123-17, (13.01.1941) ve TDA, 501, 32225-128763-25, (22.01.1942)) Bu doğrultuda 1942 Ocak ayında Almanya Büyükelçiliği, Almanların 4 milyon lira değerinde hazine bonusu kırdırıp Türk Milli Bankalarında bulundurulmasını ve bu meblağın 1.5 milyonluk kısmınının tütün ihraç etmek için kullanılacağını bildirmiş ve Ticaret Vekaletinden görüş istenmiştir. (TDA, 501.32225-128763-24,

hükümlerince 1945 Temmuzuna kadar uzaması maksadıyla yapılan görüşmeler neticesinde 18 Temmuz 1944 tarihinde bir protokol imzalanmıştır. Anlaşma kapsamında mübadele edilecek maddeler içinde Türk Malları Listesinde %10 kıymet tütüne ayrılmış, bu oran toplam ihrac rakamının %30'na denk gelen 9,5 milyon Türk Lirası olacağı planlanmıştır.⁷⁶ Türkiye, protokolün imzalanmasından kısa bir süre sonra 3 Ağustos 1944 tarihinde Almanya ile siyasi ve iktisadi münasebetlerini sonlandırmıştır.

Resmî Türk makamları istatistikleri incelendiğinde Büyük Buhranın etkisi nedeniyle 1931 yılında kendinden önceki senelere göre düşen tütün ihrac rakamlarının 1932 yılından itibaren tekrar yükselişe geçtiği Tablo 3'te görülmektedir. Tüm ihrac kalemleri içinde tütün %50 ile başı çekmiştir.

Yıllar	Tütün (Ton)	Yıllar	Tütün (Ton)
1930	7.482	1938	15.735
1931	2.316	1939	19.087
1932	7.656	1940	8.214
1933	10.646	1941	13.009
1934	7.670	1942	15.893
1935	9.142	1943	13.595
1935	9.240	1944	7.000 ⁷⁷
1937	17.295	1945	-

Tablo 3: 1930-1944 Yılları Arasında Türkiye'nin Almanya'ya İhrac Ettiği Tütün Miktarı⁷⁸

Alman ordusunun 7 Mayıs 1945 tarihinde teslim olmasıyla İkinci Dünya Savaşı sona ermiştir. İkinci Dünya Savaşı'na katılmasa da ekonomisi olumsuz etkilenen Türkiye, savaşın ardından Sovyetlerin tutumu nedeniyle güvenlik endişesi duymuştur. Bu doğrultuda yıkılmış Avrupa'nın, tekrar imarı ve Sovyet tehdidi doğrultusunda ABD'nin başlattığı Truman ve Marshall yardımlarından Türkiye de yararlanmış ve Sovyet tehdidine karşı kendini güvence altına almak istemiştir. Amerika'nın asıl amacı hem endüstriyel hem de tarımsal Amerikan mallarının ihrac edilebileceği güçlü ve entegre bir Avrupa ekonomisine ihtiyaç duymasıdır. Amerikan stratejik politikası ise Sovyetlerin batıya doğru genişlemesine karşı bir bariyer oluşturarak güçlü ve birleşik bir Batı Avrupa oluşturmaktır.⁷⁹ Amerikan yardımlarının bir plan dâhilinde yapılması maksadıyla Amerikan Dışişleri Bakanı George Marshall'ın önerisiyle 16 Nisan 1948 tarihinde Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı (AİİT) kurulmuş, bu

(28.01.1942)) Ticaret Vekaleti bu teklifi kabul etmiştir. Bu tekliften iki ay sonra bu kez de Çeklere ait Skoda firması için ayrılmış olan bonoların da kısıtlanması talep edilmiş, bu talep Hariciye Vekaleti başkanlığında toplanan bir heyet tarafından olumlu karşılanmıştır. (TDA, 501.32225-128763-13, (17.04.1942)) Almanya 1943 senesinde sadece 3 milyon kiloluk tütün alımı yapabileceğini bildirmiştir. Söz konusu meblağ Hariciye Vekaletince öngörülen 10 milyon kiloluk meblağın altında olduğu ve bunun da ancak kısıtlanan bonoların bankalarca verilecek krediler olabileceği bilgisi alınmıştır. (TDA, 501.32225-128763-10, (10.02.1943))

⁷⁶ TDA, 501.32089-126665-1, (05.08.1944).

⁷⁷ TDA, 501.32089-126665-1, (05.08.1944). 1944 yılı istatistikleri Almanya ile ticari ve siyasi ilişkiler kesildiğinden gerçekleşmesi beklenen rakam olarak gösterilmiştir.

⁷⁸ İnhisarlar Umum Müdürlüğü, *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, Cetvel 5., Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1937 Kısım 2*, Ankara: Hüsnütabiat Basımevi, 1938, 6, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1938 ve 1938 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Mehmed İhsan Matbaası, 1939, 134, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1940 ve 1940 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1941, 151, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1941 ve 1941 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1942, 122, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1942 ve 1942 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1943, 110 ve Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1943 ve 1943 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi, 1944, 111.

⁷⁹ Kathleen Burk, "The Marshall Plan: Filling in Some of the Blanks", *Contemporary European History*, 10/2 (2001), 268.

gelişmeyi yardımlardan yararlanan devletlerle Amerika arasında İktisadi İşbirliği Antlaşması'nın imzalanması takip etmiş, Türkiye AİİT taraflarından biri olarak Amerika ile İktisadi İşbirliği Antlaşması'nı imzalamıştır.⁸⁰

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Almanya ve Berlin'i dörder kanton bölgeye ayıran Müttefik Devletler, 1 Ocak 1947 tarihinde Amerika ve İngiliz bölgelerinde birleşik bir ekonomik bölge (Bi-zone) oluşturmuşlar, 1949 yılında ise Fransız işgal bölgesi Bi-zone'a katılarak Tri-zone meydana getirilmiştir. Sovyetler Birliği'nin Polonya topraklarını ele geçirmesi ile Yunanistan ve Türkiye politikası, başta Amerika olmak üzere Batılı güçleri Avrupa'da olası bir Sovyet yayılması konusunda endişelendirmiştir. Söz konusu gelişmeler Batılı devletlerin Almanya'ya karşı bakışlarını değiştirmiş, Almanya bir düşmandan çok müttefik olarak görülmeye başlanmıştır. Müttefiklerin, Alman işgal bölgelerinde Alman Markının dolaşıma sokması sonrası 24 Haziran 1948 tarihinde Sovyetler, batı bölgesini abluka altına almış, Müttefik Devletler ise bu harekete karşılık bir hava köprüsü oluşturarak 1949 Eylül'üne kadar Batı Berlin'in hayati ihtiyaçlarını karşılamıştır. Sovyetlerin tutumu üç Müttefik devleti Batı Berlin'de doğu bölgesinden ayrı bir devlet kurulması konusunda karar almasına sebep olmuştur.⁸¹ Yapılan görüşmeler neticesinde 23 Mayıs 1949 tarihinde temel yasa kabul edilmiş ve Federal Alman Cumhuriyeti kurulmuştur.⁸²

Yaklaşık beş yıldır ticari münasebette bulunamayan Türkiye ve Almanya arasındaki ilişkiler ise Federal Almanya Cumhuriyeti kurulmadan önce Amerika ve İngiltere tarafından oluşturulan İşgal Bölgesi (Bi-Zone) Komutanlığı aracılığıyla tekrar başlamıştır. İşgal Komutanlığı aracılığıyla Alman yetkililer 1948 Şubat ayında Türkiye ile ticari ilişkileri tekrar başlatmak istediklerini Frankfurt Konsolosluğuna bildirmişlerdir. Alman yetkililer 40 milyon değerinde olacağını düşündükleri antlaşmanın içinde tütüne büyük bir yer ayırmışlardır.⁸³ Türkiye de Almanya ile ticari ilişkilerin tekrar başlaması doğrultusunda Türk tütününün Bi-zone'a ihraç edilmesini istemiştir. Ancak Marshall yardımlarıyla Avrupa'ya tütün yardımını taahhüt eden Amerika'nın varlığı görüşmelerin seyrini etkilemiştir.

Türkiye, ticari münasebetlerin tekrar başlayabilmesi için Mart ayı başında bir heyeti Almanya'ya göndermeye karar vermiştir.⁸⁴ Gönderilecek heyete tütün konusunda gerekli görüşmeleri yapmak üzere Tütün İhracatçıları Birliği adına Abdi Fuat Akev ve Burhanettin Aşan⁸⁵ teknik müşavir olarak ise Celal Umur ve Sadullah Birsell görevlendirilmiştir.⁸⁶ Mahmut Seda başkanlığındaki heyet 3 Mart 1948 tarihinde Alman Ekonomi Dairesi ve Amerikan-İngiliz İşgal Komutanlığı yetkilileriyle Frankfurt'ta görüşmelere başlamıştır.⁸⁷ İlk günkü görüşmelerde satılmak istenen mallar sıralanmış, Amerikalı yetkililer fiyat talep etmiş, Türk Heyeti serbest piyasa koşulları gereği fiyat vermek istememiştir. Ancak Bi-zone için alınacak malların fiyat ve kalitesinin bildirilmesi gerektiği belirtilmiş, bunun üzerine Türk Heyeti Ankara'ya gönderdiği telgrafta bu konuda gerekli önlemlerin alınmasını, fiyat ve imkanların bildirilmesine yönelik çalışmaların başlatılmasını istemiştir.⁸⁸

4 Mart 1948 tarihli müzakerelerde, bölgede yaşayan erkeklerin 40, kadınların ise 20 sigaralık aylık hakları olduğu bu nedenle 10 milyon dolarlık bir ithalat yapılabileceği, henüz tahsisi yapılmamış 2,5 milyon dolarlık bir kısmın Türkiye'den karşılanabileceği Türk yetkililere bildirilmiştir. Türk yetkililer de Türk Hariciye Vekaletine, Marshall yardımları sonrasında tütün ihracatının artabileceğini ancak acilen Washington'la temasa geçilerek, 10 milyon dolarlık ihtiyacın tamamının Türkiye'den karşılanmasını sağlayacak önlemlerin alınmasını önermiştir.⁸⁹

Amerikalı yetkililer -Türkiye'den bir fiyat teklifi gelmeden- Türkiye'den satın alınması düşünülen tütünün kilosunun 45-46 cent aralığında olması durumunda satın alınabileceğini bildirmiştir. Türk tarafı ise diğer bir Şark tütün üreticisi Yunanistan'dan 120 sentten alındığını belirtmişler ancak Yunanların bir miktar tütünü ücretsiz verdiklerini öğrenmişlerdir. Türk Heyeti, Türk Hariciye Vekaletine gönderdiği telgrafla Amerikalıların tütün konusunda Türkiye ile Yunanistan'a karşı bir cephe aldığını, Yunanistan'dan daha önce alınan tütünlerin

⁸⁰ Mehmet Derviş Kılınçkaya, "Marshall Planı ve Milli Produktivite Merkezi'nin Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18/18 (2013), 135-136.

⁸¹ <https://www.deutschland.de/tr/deutsche-geschichte-bis-1945>. Erişim 25.12.2023

⁸² Tahir Muratoğlu, "Almanya Federal Cumhuriyeti'nde Devlet Yapılanması", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18/2 (2014), 129-131.

⁸³ TDA, 501.32154-127443-81, (17.02.1948).

⁸⁴ TDA, 501.32154-127443-77, (23.02.1948).

⁸⁵ TDA, 501.32154-127443-75, (26.02.1948).

⁸⁶ TDA, 501.32154-127443-73, (26.02.1948).

⁸⁷ TDA, 501.32154-127443-64, (03.03.1948).

⁸⁸ TDA, 501.32154-127443-62, (03.03.1948).

⁸⁹ TDA, 501.32154-127443-60, (07.03.1948).

karşılığının hala ödenmediğini belirtmiştir. Ayrıca Amerikalıların görüşmelere tütün eksperini yerine Ankara'da bulunan birkaç kişiyi getirdiklerini ve Almanya'daki Cumhurbaşkanlığı seçimine kadar müzakerelere ara verildiklerini bildirmişlerdir.⁹⁰

Bu gelişmelerden sonra Türk Hariciye Vekaleti, Washington Büyükelçiliğine gönderdiği şifreli bir telgrafla, Türkiye'den satın alınacak tütünlerin Yunanistan'la yapılan fiyat üzerinden yapılmasını, ayrıca Almanlarla sadece döviz karşılığı değil aynı zamanda mal karşılığında da ticaret yapılacağını göz önünde bulundurularak tütün ihracatının artırılmasına yönelik gerekli girişimlerin yapılmasını istemiştir.⁹¹ Bu teşebbüse gönderilen cevapta, Amerika bütçe yılı görüşmelerinin sonuna gelindiğini ve geç kaldığını, bu sebeple Frankfurt'taki heyetin pazarlık usulüyle görüşmelere devam etmesini teklif etmişlerdir.⁹²

Aynı günlerde, İstanbul Ticaret Odası, Yaprak Tütün Tacirleri Meslek Kurumu adına yaşanan gelişmelerden duydukları rahatsızlığı Hariciye Vekaletine ilemişler, Amerika'nın, Almanya'daki Türk tütün pazarını kendi lehlerine olacak şekilde sonlandırmaya çalıştığını ve Hükümetin gerekli tedbirleri almasını istemişlerdir.⁹³

Türk Hariciye Vekaleti yaptığı değerlendirmeler neticesinde Frankfurt'taki Heyete gönderdiği şifreli telgrafla, Heyetin 80 sentten 5000 tonluk bir ihracatın kabul edildiğini ancak İzmir mahsulünden planlanan 3000 tonluk ürünün, 500 tonunu zayıf mahsul, 1500 tonunu kappa (yaprakları dokusu zayıf) ve 1000 tonunun ise dubl (aromalı) olarak değiştirildiğini bildirmiş ve bu teklifin kabulü için çalışılmasını istemiştir. Teklifin kabul edilmemesi durumunda Alman piyasasının kaybedilmemesi için Amerikan kompozisyonunun (5000 tonun türü) kabul edilebileceğini, eğer antlaşma Yunanistan'ın fiyatlarından aşağıda olursa ayrımcılığa tabi tutulduğuna dair deklarasyon verilmesini, doların Sümerbank yoluyla basma satışına karşılık alınabileceğini bildirmiştir.⁹⁴

Türkiye ile Amerika, Bi-zone işgal bölgesi için 1948 Martında kilosu 80 sentten 5000 ton tütün alınacağına dair anlaşma yapmışlardır.⁹⁵ Ancak Amerikalı yetkililer ihtiyacın 2 milyon kilo olduğunu bildirdikten sonra geriye kalan 3 milyon kiloluk tütünün Yunanistan ve Marshall yardımlarıyla karşılanacağını bildirilmişlerdir.⁹⁶ Bu gelişme Türkiye için şok etkisi yaratmıştır çünkü Marshall yardımlarıyla Almanya'ya ihraç edeceği tütünün artacağını hesaba katarak zararına yapılan anlaşma şartlarına bile uyulmaması Türkiye'yi zor duruma düşürmüştür. Bu gelişme üzerine Mahmut Seda ve Amerikalı yetkililer arasında bir dizi görüşme daha gerçekleşmiş ancak Türk Hariciye Vekaleti, Marshall Yardımıyla 80 milyon tonluk Virginia tütünü yardımı yanında 2 milyona düşürülen Türk tütününün Alman piyasasında bir tesir yaratmayacağı ve Marshall Yardımı etrafında gelişecek tütün ihracatı olasılığı düşünülerek müzakerelerin sonlandırılması Almanya'daki heyete bildirilmiştir.⁹⁷

Yaşanan gelişmeler üzerine Türkiye'deki Amerikan Büyükelçiliğiyle görüşme gerçekleştirmiş ve tütün karşılığı basma verilmeyeceği bildirilmiştir. Hariciye Vekaleti, Frankfurt Konsolosluğuna gönderdiği bir telgrafla, antlaşmanın bir sene vadeli kredi veya Amerikan doları ile satılmayan mallar üzerinden yapılabileceğini Tütün Heyetine sormuştur.⁹⁸ Heyet verdiği cevapta, antlaşmanın yüksek makamların müdahalesi yüzünden yapılamadığının Amerikalı yetkililerce söylendiği, yeni teklifi değerlendirilebileceklerini ancak tütün ihtiyacını 45 sentten karşıladıklarından cevabın olumsuz olmasının yüksek olduğunu belirtmişlerdir.⁹⁹ Amerikan Heyetinin öngörüsü doğrultusunda cevap olumsuz gelmiştir.¹⁰⁰

Türk Hariciye Vekaleti bu gelişmeden sonra hemen Cenevre Başkonsolosluğuna ve Paris Büyükelçiliğine gönderdiği bir telgrafla Almanya'ya tütün ihracatında Amerika'yla yaşanan sıkıntıların Avrupa İktisat Komisyonu'nda açıklanmasını ve her ortamda dikkat çekilmesini ayrıca İşbirliği Teşkilatı İcra Komitesi ve Konseyi'nde diğer devletlerin Batı Almanya ile olan ihracat rakamlarının soruşturulmasını talep etmiştir.¹⁰¹

⁹⁰ TDA, 501.32154-127443-58, (09.03.1948).

⁹¹ TDA, 501.32154-127443-56, (11.03.1948).

⁹² TDA, 501.32154-127443-46, (25.03.1948).

⁹³ TDA, 501.32154-127443-49, (17.03.1948).

⁹⁴ TDA, 501.32154-127443-45, (29.03.1948).

⁹⁵ TDA, 501.32154-127443-39, (06.04.1948).

⁹⁶ TDA, 501.32154-127443-32, (21.04.1948).

⁹⁷ TDA, 501.32154-127443-30, (27.04.1948).

⁹⁸ TDA, 501.32154-127443-23, (12.05.1948).

⁹⁹ TDA, 501.32154-127443-22, (14.05.1948).

¹⁰⁰ TDA, 501.32154-127443-20, (18.05.1948).

¹⁰¹ TDA, 501.32154-127443-26, (11.05.1948).

Cenevre Başkonsolosluğu verdiği cevapta Avrupa İktisat Komisyonu'nun, 1949 yılı Ocak ayında faaliyete geçecek "İktisadi Münasebetlerin Gelişmesi" adlı komitede konunun tartışılacağını belirtmiştir.¹⁰² Cenevre Başkonsolosluğu konunun Avrupa İktisat Komisyonu'nun gündemine alınması için gerekli girişimlerde bulunmuştur.¹⁰³

Frankfurt Konsolosluğu temmuz ayında gönderdiği bir telgrafta dikkat çekici bilgilere yer vermiştir. Bi-zone İşgal Mıntıkası (JEIA) Gıda Maddeleri Müdürü Andrews ile yapılan müzakerede, Andrews tütün ticaretinin Sümerbank yerine Türk tüccarlarla yapılması durumunda imzalanabileceğini söylemiş ve devlet müdahalesi nedeniyle anlaşmanın gerçekleştirilmediğini belirtmiştir. Müdür, Amerikan çalışma sisteminin katılımı sevmediğini aksine elastikiyet ve sürat istediğini, süratin ise çabuk karar almaktan geçtiğini ancak Türk yetkili ve müesseselerinin dünyada anbean değişen hıza yetişemeyerek çok geç karar aldıklarını, Bi-zone'a (aslında Amerika'ya) mal satacak veya alacakların öncelikle fiyat ve kalite konusunda dünya piyasasına ayak uydurmasını, ikinci olarak da onların kurallarına uyması gerektiğini aksi halde güçlüklerle karşılaşılacağını söylemiştir.¹⁰⁴

Amerika'yla yaşanan anlaşmazlıklara rağmen Bi-zone İşgal Mıntıkası ile yapılacak ticaret anlaşması taslağı içine 1 Temmuz 1948-30 Haziran 1949 tarihleri arasında ihraç edilmek üzere 10 milyon dolarlık tütün satışı konulmuştur. Aynı antlaşmada ödemelerin mevcut duruma göre karşılıklı olarak kararlaştırılacağı belirtilmiştir.¹⁰⁵ Alman makamları 14 Ekim'de antlaşmayı imzalamak istediklerini bildirmişlerdir ancak Paris'teki İşbirliği Teşkilatına üye devletler arasında imzalanan karşılıklı takas antlaşması nedeniyle tekrar gözden geçirilmesi planlanmıştır.¹⁰⁶ Türkiye antlaşmaya yönelik yapılan değerlendirmeler neticesinde Orta Elçi Numan Tahir Seymen'in başkanlığındaki heyete antlaşmayı imzalama yetkisi vermiştir.¹⁰⁷ Görüşmeler 24 Kasım 1948 tarihinde başlamış,¹⁰⁸ müzakerelerde Fransız işgal bölgesine ait hakların da antlaşma kapsamına alınması kararlaştırılmış ve bu doğrultuda 1.5 milyonluk dolarlık tütün tiraj hakkı da antlaşma konusu yapılmıştır.¹⁰⁹

Görüşmeler sonucunda ticaret antlaşması 16 Aralık 1948 tarihinde parafe edilmiş,¹¹⁰ Türkiye ile -Almanya adına- Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Fransız İşgal Mıntıkları Askeri Hükümetleri (Tri-zone) arasında 15 Ocak 1949 tarihinde imzalanmıştır. Antlaşmaya göre tütün ihracatı 11.5 milyon dolar olarak belirlenmiştir.¹¹¹ 30 Haziran 1949 tarihine kadar yürürlükte kalacak antlaşmanın aksi belirtilmedikçe bir yıl uzaması hükme bağlanmıştır. Hariciye Vekaleti TBMM'ye sunduğu antlaşmanın gerekçesinde en önemli kalemin tütün olduğunu ve Almanya ile tütün ihracının başlamasından duyulan memnuniyet aktarılmıştır. Antlaşma kapsamında Alman heyetinin 10 milyon dolarlık tütün ihracatı konusunda görüşmeler yapmak üzere 1949 Şubat'ında Türkiye'ye gelmesi kararlaştırılmıştır.¹¹²

Antlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra Müttefikler, Batı Almanya'yı birleştirme kararı almış ve 23 Mayıs 1949 tarihinde ilan edilen Anayasa sonrasında Federal Almanya Cumhuriyeti (Batı Almanya) kurulmuştur.¹¹³ Bu gelişmenin ardından Türk-Alman tütün ticareti iki ülke arasında gelişmesi beklenirken Türkiye, Frankfurt Başkonsolosluğundan alınan bir telgrafla sarsılmıştır. Alman Dış Ticaret Reisi, Başkonsolos Orhan Tahsin Günden'i makamına davet etmiş ve Türkiye'den aldıkları bir kısım tütünü Amerika'ya sattıklarını bildirmiştir. Söz konusu satışın -Türkiye tütün ihracatının yarısı- neredeyse 4 bin ton olduğunu bildirmektedir. Dış Ticaret Reisi, Amerika'ya ihracatı azaltan Türkiye'nin bu satışı iyi karşılaması gerektiğini aksi halde Almanların, Türkiye'den ithal ettikleri tütün miktarında azalma olacağını söylemiştir. Bunun üzerine Günden, söz konusu ihracat rakamlarının anlaşma kapsamında yapıldığını hatırlatmış ve resmi görüş talep etmiş ancak Günden'in talebine resmi bir cevap verilmemiştir.¹¹⁴ Bunun üzerine, iki ülke arasındaki ticari sorunların IMF ve

¹⁰² TDA, 501.32154-127443-21, (17.05.1948).

¹⁰³ TDA, 501.32154-127443-5, (14.07.1948).

¹⁰⁴ TDA, 501.32154-127443-4, (27.07.1948).

¹⁰⁵ TDA, 501.32150-127298-152, (30.09.1948).

¹⁰⁶ TDA, 501.32150-127298-144, (25.10.1948).

¹⁰⁷ TDA, 501.32150-127298-135, (04.11.1948).

¹⁰⁸ TDA, 501.32150-127298-119, (25.11.1948).

¹⁰⁹ TDA, 501.32150-127298-113, (27.11.1948).

¹¹⁰ TDA, 501.32150-127298-97, (17.12.1948).

¹¹¹ TDA, 501.32150-127298-77, (03.01.1949).

¹¹² TDA, 501.32150-127298-97, (11.01.1949).

¹¹³ Karavar, "Ekonomik Diplomasi Perspektifinden II. Wilhelm", 93-94.

¹¹⁴ TDA, 501.32176-126433-12, (01.01.1950).

Dünya Bankası'nı tamamlayıcı nitelikteki Dünya Ticaret Örgütü'nü hazırlayan konferanslardan biri olan Torquay Konferansı'nda konuşulması kararlaştırılmıştır.

Torquay Konferansı, 30 Ekim 1947 tarihinde kabul edilen Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT) kapsamında 28 Eylül 1950 tarihinde toplanmıştır. Taraf devletlerce gümrük tarifelerinin düşürülmesi, tarife dışı engellerin ve farklı muamelelerin kaldırılması amacıyla toplanan bu konferansa Türkiye ve Federal Almanya da katılım sağlamıştır.¹¹⁵ Konferansta Almanya'nın; Türkiye ve Yunanistan arasındaki tütün ihracatı konusu iki ve çok taraflı görüşmelerde gündeme gelmiştir.¹¹⁶ Bonn Elçiliği, konferansta Yunanistan ile Almanya arasında tütün konusunda görüşmelerin başladığını Hariciye Vekaletine bildirilmiştir. Buna göre Almanya'nın, Yunanistan'dan 1 Kasım 1950 - 30 Haziran 1953 tarihleri arasında 35.000 ton tütün almayı planladığı, bu miktarın 18 milyon dolarına karşılık gelen 10.000 bin tonluk tütünün 1 Kasım - 31 Aralık 1950 tarihleri arasında ithal edileceği belirtilmiştir. Buna karşılık Yunanistan'ın da Almanya'dan yatırım ve kalkınma maddesi alacağı aktarılmaktadır. Bonn Elçiliği, Yunanistan ile Almanya arasındaki bu ikili antlaşma sonrası Türkiye'nin de bu tarz bir tütün ticareti -arzu ediyorsa- için girişimde bulunulması gerektiğini bildirdikten hemen sonra Alman yetkililere 1950 yılı şartlarında tütün ihraç edilmek istendiğini bildirmiştir.¹¹⁷ Bu girişim sonrası Türkiye Bonn Mümessili ile bir görüşme gerçekleştiren Almanya Dış Ticaret Dairesi Başkanı, Almanya'nın gümrük resimlerinin kaldırılması, vergilerin hafifletilmesi şartıyla sigara fabrikalarının istediği kadar tütünü Türkiye'den alabileceklerini, vergi konusunun iki ülke arasında Frankfurt'ta yapılacak görüşmelerle nihayetlendirilmesini istemiştir. Dış Ticaret Dairesi Başkanının tütün ihracatçılarının bireysel olarak Almanya'ya başvurması konusundaki talebi dikkat çekicidir.¹¹⁸ Bu yolla Alman yetkililer iki taraflı resmi görüşmeler yerine doğrudan ihracatçılarla temas kurmak istemiştir.

Torquay Konferansı'nda gümrük tarifeleri ve Yunanistan'ın tütün ihracı konusu sıcaklığını korurken Alman Hükümeti ile Türkiye arasında "iktisadi ilişkileri geliştirme imkanları ve tütün" konusunda görüşmeler yapmak üzere Devlet Bakanı Feyzi Lütüfi Karaosmanoğlu başkanlığında bir heyet ve İstanbul ve Ege Tütüncüler Birliğinden bir temsilci Almanya'ya gitmiştir.¹¹⁹ Almanya'ya giden Heyetin elindeki istatistikler incelendiğinde 1948 senesinde Almanya'ya tütün ihracatı olmadığı, 1949 senesinde 57 milyon liralık yaprak, 150 bin liralık ise kırık tütün, 1950 senesinde ise 20 milyon lira yaprak, 255 bin liralık sigara ihraç edildiği görülmektedir.¹²⁰

Almanya'da yapılan görüşmeler neticesinde 26 Ocak 1951'de Türkiye ile Almanya arasında tütün antlaşması (Tütün Mektubu) imzalanmıştır.¹²¹ Karaosmanoğlu, Başbakan Menderes'e çektiği bir telgrafla Almanların 1951 Nisan ayından başlamak üzere ilk sene 20 bin ton tütün alacağını ve Almanların sigaradan aldıkları vergiyi %25 oranında azaltacağını bildirdiğini aktarmıştır.¹²² Almanlar söz konusu vergi indirimini Mart ayına kadar gerçekleştirememiş, Bonn Elçiliği konuyu yakından takip etse de bir sonuç alınmamıştır.¹²³ Bonn Elçiliği, Torquay Konferansı'nda Alman yetkili Starck ile yaptığı konuşmada; tütüne yönelik dahili vergilerin düşürülmesinin tütün piyasasına bir etki etmeyeceğini, tütüne yönelik gümrük anlaşması yapılmadan tütün ticaretinin sağlıklı bir zeminde yürüyemeyeceğini bildirmiştir. Yunanistan'la böyle bir antlaşma yapıldığı ve Yunanların ucuz tütün sattığı belirtilmiştir.¹²⁴ Torquay Konferansı, taraf devletlerin tarife tavizleri tanınması, uluslararası ticaret alanında fark gözetici muamelelerin engellenmesi, ithalat ve ihracatta kayırlan ülke muamelesi, dahili vergi ve resimlerin hem ithalat hem ihracat mallarına aynı şekilde uygulanması gibi konularda fikir birliğine varılan bir protokolün 21 Nisan 1951 tarihinde imzalanmasıyla sona ermiş, Türkiye söz konusu protokolü 17 Eylül 1951 tarihinde imzalamıştır. Türkiye, Torquay'da imzalanan protokol sonrası Almanya'nın tütüne uyguladığı dahili vergiyi düşürmesini beklemiştir ancak Almanya vergi ve gümrük indirimi konusunu uzun süre gündemine almamış tütün vergisini ancak 6 Haziran 1953 tarihinde düşürebilmiştir. TBMM tarafından

¹¹⁵ Cihan Bulut, "Azerbaycan'ın Dünya Ticaret Örgütü Üyeliğinin Değerlendirilmesi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9/2 (2007), 61-62.

¹¹⁶ BCA, 30-18-1-2.123-74-9, (28.09.1950).

¹¹⁷ TDA, 501.32176-126433-10, (28.10.1950).

¹¹⁸ TDA, 501.32176-126433-9, (15.12.1950).

¹¹⁹ BCA, 30-18-1-2.124-95-1, (02.01.1951).

¹²⁰ TDA, 501.32225-128765-1, (01.01.1951).

¹²¹ TDA, 501.32225-128764-5, (26.01.1951).

¹²² TDA, 501.32225-128764-4, (29.01.1951).

¹²³ TDA, 501.32225-128764-2, (14.03.1951).

¹²⁴ TDA, 501.32225-128764-1, (17.03.1951).

21 Aralık 1953 tarihinde onaylanan bu protokole göre Türkiye taraf devletlere satacağı tütünün 100 kilosundan 1000 lira resim alacağını kabul etmiştir.¹²⁵

Gümrük ve dahili vergilerin düşürülmesi konusu gündemdeyken iki ülke arasında 15 Ocak 1949 tarihinde imzalanan ticaret ve tediye anlaşmalarının tadil edilmesi düşünülmüştür. Bu doğrultuda Federal Almanya Hükümeti, Ankara'yı üç haftalık bir çalışma programı dahilinde ziyaret etmek istediğini bildirmiş ve konuşulması istenen konuları talep etmiştir.¹²⁶ Alman Heyet Başkanı Hans Starck 29 Ekim 1951 tarihinde Bonn Elçiliğine görüşülecek konuların listesini vermiştir. Buna göre; Amerika, İngiltere ve Fransa askeri Güvernörleri ile Türkiye arasında 16 Aralık 1948 tarihinde imzalanan anlaşma listelerinin tadil edilmesi, bu antlaşma yerine yeni bir antlaşma yapılması, 27 Mayıs 1930 tarihli antlaşmanın tekrar yürürlüğe konması ve 11 Aralık 1950 tarihinde paraf edilen GATT Antlaşması'nın kanunlaştırılması talep edilmiştir.¹²⁷ Almanlar 1930 sonrası imzalanmış ve iki ülke arasındaki tüm ticari ilişkilerin görüşmelerde konuşulmasını istemiştir.

Ticaret müzakerelerinin yapılacağı bu dönemde Ekonomi Bakanı Zorlu da Almanya'yı ziyaret etmek istemiş, bu ziyaretin görüşmelerden bağımsız gerçekleşmesi planlanmıştır.¹²⁸ Ancak Bonn Büyükelçiliği, görüşmelerde Almanların tütün meselesinin halledileceğini düşünmesi nedeniyle görüşmelere çok önem verdiğini, tütün vergisinin düşürülmesi meselesinin Bakan seviyesi ziyaretle çözülebileceğini bu nedenle Ekonomi ve Ticaret Bakanı Zorlu'nun bir an önce görevlendirilmesini talep etmiştir.¹²⁹

Almanlar, hazırladıkları taslak anlaşmayı Bonn Büyükelçiliğine sunmuşlar ve anlaşmanın Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı amaçlarına uygun olarak hazırlandığını bildirmişlerdir. 1952 senesi için hazırlanacak mal listelerinde azaltma ve artırmaya imkân verilmesi, karşılıklı mal mübadelesine imkan tanınması ve sonlandırılması istenmediği sürece antlaşmanın birer yıl şeklinde uzatılması teklif edilmiştir.¹³⁰

19 Kasım'da Ankara'da olan Alman Heyeti, İkinci Dünya Savaşı öncesi yürürlükte bulunan ikamet, konsolosluk, iadeyi mücrimin, ticaret ve seyrüsefain, hakem ve uzlaşma gibi eski antlaşmaların değişiklik yapılmadan tekrar yürürlüğe girmesini talep etmiş, Türkiye kullanım yeri kalmayanlar hariç antlaşmaların mektup teatisi yoluyla tekrar yürürlüğe konulmasını uygun bulmuştur.¹³¹ Görüşmeler sonucunda iki ülke ticaret ve tediye antlaşması metni üzerinde mutabık kalmışlardır. Bu doğrultuda üç sene tasfiye süresi olacak bir hesapta 10 milyon dolarlık bir finansman haddi kabul edilmiş, Almanların Türk mallarının re-eksport edilmeyeceğine dair mektup vermesi kararlaştırılmıştır. İki ülke için de ihracat listeleri hazırlanmıştır.¹³² Hans Starck Başkanlığındaki Alman Heyeti 1952 Ocak ayı başında ihraç listeleri hakkında talimat almak üzere Almanya'ya dönmüştür.¹³³

Türkiye ile Almanya arasında Aralık 1951-Şubat 1952 tarihleri arasında gerçekleşen görüşmeler sonucunda 16 Şubat 1952 tarihinde Türk-Alman Ticaret ve Ödeme Antlaşması, Fatin Rüştü Zorlu ile Hans Starck arasında imzalanmıştır.¹³⁴ Antlaşmanın 1 numaralı protokolünde belirtilen ihraç maddelerine konulan kontenjanların tahdidi olmadığı belirtilmiştir. Bu maddelerden biri de tütündür. Tütün için konan kontenjanın Almanya'ya ithalini teşvik ve temin etmek için konulduğu belirtilmekte tütünün 10 bin ton kontenjanlık ihracı tamamlandıktan sonra B listede Almanya'dan ithal edilecek maddelerin dikkate alınacağı hükme bağlanmıştır. Torquay Konferansı'nda iki taraf arasında antlaşmaya varılan iki taraflı gümrük taviz listelerinin geçici olarak -GATT çerçevesi haricinde- yürürlüğe konulması ve üç aylık bir ihbarla karşılıklı listelerin tatbikine son verilmesi konusunda mutabakata varılmıştır. Protokolde tütün için ayrılan 10 bin tonluk kontenjan dışında Alman firmalarının Doğu Almanya'ya ihraç edilmek üzere 4 bin tonluk bir miktar tütün satın almaları hususunda mutabakata varılmıştır. Antlaşmanın 1952 sonunda sonlandırılmadığı takdirde 1953 Temmuz ayına kadar

¹²⁵ Resmî Gazete, 31 Aralık 1953, Sayı 8597. Amerika tütün resmini 30 sentten 15 sente düşürmüştür.

¹²⁶ TDA, 501.32153-127304-66, (01.10.1951).

¹²⁷ TDA, 501.32153-127304-44, (01.11.1951).

¹²⁸ TDA, 501.32153-127304-57, (02.11.1951).

¹²⁹ TDA, 501.32153-127304-56, (03.11.1951).

¹³⁰ TDA, 501.32153-127304-51, (10.11.1951).

¹³¹ TDA, 501.32153-127304-22, (21.12.1951).

¹³² TDA, 501.32153-127304-17, (09.01.1952).

¹³³ TDA, 501.32153-127304-21. (Tarih bulunmamaktadır.)

¹³⁴ TDA, 501.32152-127299-92, (25.02.1952).

yürürlükte kalması öngörülmüştür.¹³⁵ Antlaşmanın uygulandığı 1952 senesinin ilk 8 ayında 12 milyon liralık tütün ihraç edilmiştir.¹³⁶

1950'li yılların ilk yarısında Almanya'ya ihracat konusunda diğer Şark tütün üreticisi devletlerin yaptığı ikili antlaşmalardan ziyade Amerika'nın Avrupa tütün piyasasına girişi Türkiye'nin ihracat rakamlarında etkili olmuştur. Almanya'ya tütün ihracatını olumsuz etkileyen bu durum Türk yetkililerce görülmüştür. Bonn Büyükelçiliği, Almanların 30 Haziran 1952 tarihine kadar 36 milyon dolarlık ABD tütün alacağına yönelik Federal Almanya Hükümeti tarafından program hazırlandığına dair çıkan haberler üzerine araştırma yapmıştır. Elçilik 40 milyon dolarlık program hazırlandığını doğrulamıştır.¹³⁷ Bu tutarın 15 milyon dolarlık kısmı sigara tütününü geri kalanı ise pipo tütünüdür.¹³⁸

Tablo 4'te 1949-1953 yılları arasında Türkiye'nin Almanya'ya tütün ihracat rakamları verilmiştir. 1949 senesinde yaprak tütün, kırıntı ve kıyılmış olmak üzere 57 milyon lira karşılığı 8.000 ton, 1950 senesinde 20,7 milyon lira karşılığı olmak üzere 7.000 tondur. 1951 senesinde 13,36 milyon lira karşılığı 4.700 ton, 1952 senesinde ise 29.05 milyon lira karşılığında 10.000 tondur. 1953 senesinde de antlaşma hükümleri çerçevesinde 28,8 milyon lira karşılığı 12.000 ton olarak gerçekleşmesi beklenmiştir. 1952 yılındaki artış imzalanan Ticaret ve Ödeme Antlaşmasındaki kontenjan nedeniyledir. Ancak Alman istatistiklerine göre 1950 ve 1951 senelerindeki pozitif fark 400 bin kiloyken 1952 senesi negatif 3500 ton olmuş, buradaki farkın nedeni ise Doğu Almanya'ya aktarılan tütün kaynaklı gerçekleşmiştir. Almanya'nın 1953 yılı için Türkiye'den alması gereken 12 bin ton tütün toplam ihracat ürünlerinin %7'sini oluşturarak ana ihracat ürünleri içinde madenlerden sonra sonuncudur.

Yıllar	Tütün (Ton)
1946	-
1947	-
1948	-
1949	8.000
1950	7.000
1951	4.700
1952	10.000
1953	12.000

Tablo 4: 1946-1953 Yılları Arasında Türkiye'nin Almanya'ya İhraç Ettiği Tütün Miktarı¹³⁹

1953 yılı Batı Almanya'nın milli gelir, bütçe varidatı, zirai ve sınai istihsal ve dış ticaret sahalarında savaş sonraki en yüksek ve en başarılı senesidir. Türk-Alman ticareti ise 1949 yılından sonraki en düşük seviyeye gerilemiştir. Bu gerilemenin başlıca sebepleri arasında Almanya'nın denizaşırı ülkelerden maden ithalatı, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı mevzuatına göre dolar sahasında ticaret yapılması hükmünden kaynaklı zorluklar, Almanya ile ticaret yapan bazı ülkelerin Türk mallarını re-eksport etmeleri, gecikmiş transferler meselesi, hububat ürünleri kapsamında taahhüt edilen rakamların ihraç edilmemesinden oluşmaktadır. Bu durumun çözülebilmesi amacıyla Ticaret ve Ödeme Antlaşması kapsamında toplanan Karma Komisyonlarda gerekli görüşmeler gerçekleşmiştir. 1952 senesinde Almanya'nın ithal ettiği 5.8 bin ton karşılığı 25 milyon mark değerindeki tütün toplam tütün ithalatı sıralamasında Türkiye'yi Amerika ve Yunanistan'dan sonra üçüncü yapmaktadır. Toplam 51 bin ton tütün ithalatı yapan Almanya'nın %10 oranındaki tütün Türkiye'den karşılamaktadır. 1950-1951 yılı rakamlarıyla karşılaştırıldığında Türkiye'nin ikinciliği Yunanistan'a verdiği gibi toplam ithalat rakamı içinde yaklaşık %12'den %10'a gerilemiştir.¹⁴⁰ Bonn Büyükelçiliği 1953 senesinde Almanya ile şark tütününü üreticisi

¹³⁵ TDA, 501.32153-127304-8, (31.03.1952).

¹³⁶ TDA, 501.32153-127304-7, (01.01.1952).

¹³⁷ TDA, 501.31274-123806-2, (19.12.1951).

¹³⁸ TDA, 501.31274-123806-1, (10.01.1952).

¹³⁹ TDA, 501.32176-126430-2, (01.01.1953).

¹⁴⁰ TDA, 501.32176-126430-4, (01.01.1953).

Yunanistan arasındaki ticari münasebetlere yönelik bilgilendirmede bulunmuştur. Hariciye Vekaleti, Elçilikçe gönderilen rakamların Bakanlık rakamlarıyla uyummadığını belirtmektedir. Elçilik rakamlarına göre 1952 senesinde Almanya, ABD'den 48.000 ton, Yunanistan'dan 14.000 ton, Türkiye'den ise 12.000 ton tütün ihraç etmiştir. Alman Dışişleri Bakanlığı istatistiklerinde ise ABD 23.000, Yunanistan 6.781, Türkiye ise 5.861 ton tütün ihraç etmiştir. Türk istatistiklerinde ise bu rakam 9.800 tondur.¹⁴¹ Anlaşma, Federal Almanya'ya ihraç edilen tütün miktarı sonlandıktan sonra Doğu Almanya'ya tütün ihracını öngörürken Federal Almanya ihraç edilen tütünü doğrudan Doğu Almanya'ya ihraç etmiş ve iki istatistik arasında fark oluşmasına neden olmuştur.

30 Haziran 1953'te bitecek Ticaret ve Ödeme antlaşmasına yönelik olarak 1953 Haziran ayında başlayan müzakereler 6 Ağustos 1953 tarihine kadar sürmüş, yaklaşık yedi hafta süren müzakereler zaman zaman kesintiye uğramıştır. Gizli raporlarda Almanlar, Türkiye'nin antlaşma hükümlerini yerine getirememesinden bahisle kontenjana bağlı ürünlere lisans verilmediğini, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı ve Avrupa Tediye Birliği hükümleri kapsamında -uluslararası hükümlere uygun- ticaret yerine ikili antlaşmalar yoluyla ticari faaliyet yürütmesi gerekçesiyle tenkit edilmiştir.¹⁴² Görüşmeler Bonn'da imzalanan protokolle sonuçlanmıştır. Antlaşmanın 1 Temmuz 1953 tarihinden itibaren bir yıl süreyle yürürlükte kalması kararlaştırılmış ve 12 bin ton tütün kontenjanında anlaşmaya varılmıştır.¹⁴³

1953 yılı sonundan başlayarak Türk-Alman ticaretinde ihracat rakamlarının düşmesi Türk Hariciye Vekaletinin dikkatini çekmiştir. Bu doğrultuda Bonn Büyükelçiliğine gönderilen bir yazıyla 1954 senesinin ilk dört ayının 1952 tarihiyle karşılaştırıldığında %65 oranında azaldığı belirtilmekte ve Almanya'ya ihraç edilen malların libere mallar kapsamında olmasından hareketle ihracatçıların gayret sarf etmesi gerektiği önerilmiştir. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin daha da kötüye gideceği değerlendirilmektedir. Tütünün liberizasyon ürünleri içinde olmaması sebebiyle korunaklı mallardan olduğu belirtildikten sonra diğer ihracat kalemleri ve rakamları konusunda Alman makamlarıyla gerekli girişimlerin yapılması istenmiştir.¹⁴⁴ Bonn Büyükelçisi Suat Hayri Ürgüplü'nün Hariciye Vekaletine verdiği cevapta, libere mallar kapsamında olanlar için yapılması gereken tek şeyin fiyat ucuzlatmak olduğunu bunun dışında atılacak somut adımların sonuca ulaşmayacağını belirtmiştir. Ayrıca tarım ürünlerinde taahhüt edilen rakamlara ulaşılamadığını özellikle 1953 yılında hububat satışında talebin karşılanmadığını söylemektedir. Türk-Alman ticaretinin eski seviyesine gelebilmesi için Dış Ticaret Teşkilatının, Ticaret Odalarının ticaret birliklerinin ve tüccarların gerekli adımları atması önerilmektedir.¹⁴⁵

Bunun üzerine Türk Hariciye Vekaleti 1954 senesindeki tütün ihracına yönelik olarak Hamburg Başkonsolosluğu'ndan, Almanya'ya ihraç edilen tütünlerin başka ülkelere re-eksport edilip edilmediğini sorgulamasını istemiştir.¹⁴⁶ Başkonsolosluk verdiği cevapta, Almanların Yunan tütününü 1953 yılında re-eksport yaptıklarını, 1954 senesinde ise re-eksportun durduğunu, re-eksport yapılan tutarların tütün sanayiinden arta kalan ıskartalar olabileceğini ayrıca Almanya ithalat rakamlarının arttığını bildirmiştir. Buna göre ABD %41,76, Yunanistan %21,2, Türkiye %10,46, Yugoslavya 0,72, Bulgaristan ise % 0,005 oranında tütün ihracatı yaptığı aktarılmıştır.¹⁴⁷ İstatistikler incelendiğinde 1953 yılından itibaren düşüş eğilimine giren Türk -Alman tütün ticareti rakamları yıllara sari olarak azalmıştır. Almanya'nın Şark tütününü talebinde Türk tütününün iştiraki 1950'de %58, Yunan tütününün %27, Yugoslav tütününün %11 ve Bulgar tütününü %4 iken, 1964 yılında Türkiye'nin payı %14'e düşmüş, Yunanistan'ın payı %56'ya ve diğer iki ülkenin payları ise %30'a yükselmiştir.¹⁴⁸ 1957 senesinde 12-14 bin ton arasında gerçekleşen tütün ihracatı 1963 senesinde 5-7.5 bin tona kadar gerilemiştir.¹⁴⁹ Adaneur ve Menderes'in karşılıklı ziyaretlerinin mahiyeti ekonomik ve kredi anlaşması üzerine olsa bile tütün ihracatındaki düşüş durdurulamamış, Şark tütünü ihracı konusunda Amerika ve Yunanistan'ın yükselişi engellenememiştir.

Almanya ile sadece tütün ihracatında değil diğer ihraç mallarının ticaretinde de düşüş yaşanmıştır. Tablo 5'te Federal Almanya ile 15 Ocak 1949 tarihinde imzalanan ticaret antlaşması sonrası ithalat ve ihracat rakamları

¹⁴¹ TDA, 501.31750-124929-6, (21.04.1953).

¹⁴² TDA, 501.32152-127299-47, (28.04.1953).

¹⁴³ TDA, 501.32225-128762-9, (03.09.1953).

¹⁴⁴ TDA, 501.32176-126429-5, (11.07.1954).

¹⁴⁵ TDA, 501.32176-126429-4, (29.07.1954).

¹⁴⁶ TDA, 501.32225-128766-3, (31.12.1954).

¹⁴⁷ TDA, 501.32225-128766-1, (09.02.1955).

¹⁴⁸ Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün*, 30.

¹⁴⁹ Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün*, 27.

gösterilmektedir. 1951 yılından itibaren ihracatın ithalatı karşılama oranı düşmeye başlamış ve 1953 senesinde Almanya'dan ithal edilen mallar ihracatın neredeyse iki katına ulaşmıştır.

Yıllar	İhracat (TL)	İthalat (TL)
1947	939.569	181.523
1948	21.100.803	5.563.768
1949	111.859.467	31.779.954
1950	155.898.880	140.694.977
1951	235.340.000	265.740.000
1952	240.686.000	388.617.000
1953	170.144.000	311.069.000

Tablo 5: Türkiye- Batı Almanya Ticaret Rakamları¹⁵⁰

Su kaynaklarından uzak bölgelere tütün ekimi ve talep fazlalığı tütün kalitesinin düşmesine neden olmuştur. Tütün fiyatlarındaki düşüş devletin tütün fiyatlarına müdahalesini gerektirmiştir. Ancak tütünün alım fiyatlarındaki düşüş önlenememiştir. Örneğin İzmir Seydiköy Tütün Ekicilerini Koruma Cemiyeti tarafından Gümrük ve İnhisarlar Vekaletine gönderilen mektupta tütün fiyatlarının son on sene içinde sabit kalmasının yetiştiricileri olumsuz etkilediği, enflasyon altında ezildikleri belirtilmektedir.¹⁵¹ Tütün fiyatının gerçekçi tespit edilememesi, çiftçinin enflasyon karşısında ezilmesi ve Başbakanlığa gönderilen raporlarda belirtilen Amerikan şirketlerinin Türk tütününün tamamına yakını satın alması Türkiye'nin Avrupa'ya ve özelde Almanya'ya ihracatını olumsuz etkilemiştir.

Sonuç

Türk-Alman tütün ticareti 1930 yılında imzalanan Ticaret Muahednamesi Hakkında Antlaşmayla yürütülmüştür. Özellikle Büyük Buhran sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayii odaklı ekonomi politikası doğrultusunda Almanya, Türkiye'nin ticari ilişkilerde ihtiyaç duyduğu nakit sıkıntısını gidermiştir. Kliring yöntemiyle mal mübadelesi şeklinde gerçekleşen tütün ticareti, tütün karşılığı teknolojik ürün alınması kapsamında yürütülmüştür. Bu durum Türkiye'nin hem ihracatta hem ithalatta Alman ekonomisine kısmen bağlanmasına sebep olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı, Avrupa ekonomilerini olumsuz etkilemiş, diğer Şark tütünün üreticisi devletlerin savaşa dahil olması Türkiye'nin tütün üretiminin artmasına sebep olmuştur. Bu dönemdeki ticari ilişkiler savaş malzemesi ve ham madde mübadelesi şeklinde gerçekleşse bile Türk tütününün Almanya'ya ihracatı devam etmiş, ikili antlaşmalarda Türk tütününü mübadele edilecek ürünler içinde yer almıştır.

Savaşın ardından Amerika'nın Avrupa ekonomileri üzerinde etkili olmaya başlaması, IMF ve Dünya Bankası'nın kuruluşu, 1930'lu yıllarda yapılan tütün ticareti rakamlarına dönüşü yavaşlatmıştır. Amerika'nın Marshall Yardımlarıyla Avrupa'ya tütün transfer etmesi Türkiye'nin Avrupa tütün ticaretini olumsuz etkilemiştir. Almanya'nın savaş sonu statüsünün Amerika, Sovyetler, İngiltere ve Fransa tarafından belirlenmesi Ağustos 1944 tarihinde kesilen Türk-Alman siyasi ve iktisadi ilişkilerinin başlamasını geciktirmiştir. 1949 yılında Batı Almanya'nın kuruluşuna kadar Türkiye'nin tütün ticareti konusunda Bi-zone ve Tri-zone işgal bölgeleri Komutanlıklarıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir. Müzakereler Almanya adına yapılsa bile Amerika'nın Avrupa'daki ticari çıkarlarına zarar gelmeyecek şekilde dizayn edilmiştir. Hatta Batı Almanya'nın kuruluşundan sonra imzalanan protokol ve antlaşmalarda, Amerikan çıkarları göz önünde bulundurulmuş, tütün için taahhüt edilen rakamlara -Amerika lehine- ulaşamamıştır.

¹⁵⁰ TDA, 501.32176-126430-2, (01.01.1953).

¹⁵¹ BCA, 30-18-1-2.79-498-15, (11.09.1958).

1950 yılından itibaren Dünya Ticaret Örgütü'ne giden yolda önemli bir adım olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması, Türkiye'nin Almanya'ya ihraç ettiği tütündeki tasarruf hakkını kısıtlamıştır. İhracat ve ticaret ürünlerine aynı muamelenin yolunu açan bu gelişme Almanya'ya Türk tütününü tonajını artırsa da elde edilen geliri olumsuz etkilemiştir. 1953 senesine gelindiğinde ekili alanların azalması, su kaynaklarından uzak bölgelere ekim yapılması, tütün kalitesinin düşmesi, diğer ihraç mallarıyla ilgili girişilen taahhütlerin yerine getirilememesi ticaretin aksamasına neden olmuştur. Bununla birlikte diğer şark tütünü üreticisi Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'nın tekrar tütün üretimine başlaması, Amerika'nın harman tütününe Türk tütününü dahil etmesi dış kaynaklı olumsuz gelişmeler olarak öne plan çıkmaktadır. Türkiye'nin tütün ihracat oranları 1953 yılından sonra yıllara sari olarak azalmış ve Almanya'ya tütün ihraç eden ülkeler içindeki etkinliği düşmüştür.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA).

Resmi Yayınlar

Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Harici Ticaret Yıllık İstatistikleri

Resmî Gazete

Telif Eserler

Alkan, M. Nail. "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 34 (2015): 35-48.

Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 1969.

Bulut, Cihan. "Azerbaycan'ın Dünya Ticaret Örgütü Üyeliğinin Değerlendirilmesi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 9/2 (2007): 59 – 73.

Burk, Kathleen. "The Marshall Plan: Filling in Some of the Blanks", *Contemporary European History*. 10/2 (2001): 267-294.

Büyükdağ, Atakan. "Osmanlı Petrolleri ve Alman İmparatorluğu Türk-Alman İlişkilerinin Yitirilmiş Fırsatı", *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*. 4/2 (2021): 124-133. doi.org/10.46737/emid.947400, Erişim 30.03.2023.

Ceylan, İsmail Coşkun. *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1995.

Cillov, Haluk. *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün Önemi ve Gelişme İmkânları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1965.

Dağ, Mustafa. "İnhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadelesi: Urfa İnhisarlar Tütün Atölyesi Müdürlüğü Örneği (1925-1950)", *Mukaddime*. 13/1 (2022): 69-100. doi.org/10.55179/dusbed.1125400. Erişim 05.04.2023.

Dağlı, Erkan. "Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)", *Journal of Atatürk*. 5/1 (2016): 93-118.

Demir, Kenan. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 22/41 (2019): 419-445. doi.org/10.31795/baunsobed.580791, Erişim 10.04.2023.

Dikmen, Nedim, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 19/2 (2005): 137-159.

Gumpel, Werner. "Die Wirtschaftsbeziehungen Zwischen Der Turkei und Der Bundesrepublik Deutschland Entwicklung, Probleme, Perspektiven", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 3/1-2 (1985): 227-239.

Halaçlı, Cengizhan. "Türkiye'de Tütün Üretiminin Gelişiminde Mübadillerin Yeri", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*. 8 (2021): 301-324.

İnhisarlar Umum Müdürlüğü. *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*. Ankara: Ziraat Vekaleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, A Serisi, Takım 8, 1938.

Karadağ, Cafer Tayyar. "Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 13/2 (2015): 121-136. doi.org/ 10.18026/cbusos.32235 Erişim 13.11.2023.

Karavar, Hilal. "Ekonomik Diplomasi Perspektifinden II. Wilhelm ve Theodor Heuss'un Türkiye Ziyaretlerinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 18/72 (2021): 87-102. doi.org/10.33458/uidergisi.954772, Erişim 06.09.2023.

Karavar, Hilal. "Türk-Alman Ticari İlişkilerinde Yeniden Canlanma: 1949-1954 Yılları", *Mediterranean Journal of Humanities*. 9/2 (2019): 373-387. doi.org/10.13114/MJH.2019.496, Erişim 08.08.2023.

Kılınçkaya, Mehmet Derviş. "Marshall Planı ve Milli Produktivite Merkezi'nin Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 18/18 (2013): 131-146.

Köseraif, Orhan. *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1938.

Kurat, Yuluğ Tekin. "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Bellekten*. 25/97 (1961): 95-104.

Muratoğlu, Tahir. "Almanya Federal Cumhuriyeti'nde Devlet Yapılanması", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 18/2 (2014): 291-366.

Öğreten, Ceyhun. "Türk-Alman Kültür Diplomasisi ve 1957 Tarihli Kültür Antlaşması", *Marmara University Journal of Turkology*. 10/2 (2023): 636-656. doi.org/10.16985/mtad.1256522, Erişim 26.12.2023.

Özdemir, Murat. *Türkiye'de Tütün Sektörünün Tarihi ve Ekonomik Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1920-1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, 2005.

Reyhan, Cenk. "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Bellekten*. 69/254 (2005): 217-266. doi.org/10.37879/bellekten.2005.217, Erişim 23.12.2023.

Suvla, Refii- Şükrü. "Tütün İhracatımızı Geliştirme Tedbirleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 5/1-4 (1945): 83-95.

Şahin, Güven, Nuran Taşlıgil, "Türkiye'de Tütün (Nicotiana tabacum L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı", *Doğu Coğrafya Dergisi*. 18/30 (2013): 71-102.

TC Ziraat Vekâleti. *Afyon, Tütün, Pamukçuluk*. Ankara: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, B Serisi, Takım 6, 1938.

Türkiye Tütün Kongresi 1950, Ankara: Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Neşriyatı, 1950.

Uzgel, İlhan. "Almanya'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası*. Ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 16. Baskı, 2011: 297-306.

Yavan, Nuri. "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*. 1/1 (2003): 19-42. doi.org/10.1501/Cogbil_0000000028. Erişim 05.04.2023.

Yurtoğlu, Nadir. "Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1923-1938)", *Belgi Dergisi*. 22 (2021): 151-194. doi.org/10.33431/belgi.874549, Erişim 01.05.2023.

Yurtoğlu, Nadir. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi (1923-1950)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 5/17 (2018): 81-116.

İnternet Kaynakları

<https://www.deutschland.de/tr/deutsche-geschichte-bis-1945>. Erişim 25.12.2023